

Det komparative perspektiv i dansk højmiddelalderforskning

Om *Familia og familie, Lið, Leding og Landeværn*

AF

MICHAEL H. GELTING

I begyndelsen af 1990'erne førte en række pensioneringer og dødsfald til at man i kredsen af (endnu) unge middelalderhistorikere herhjemme talte om en generationsskiftekrise i dansk senmiddelalderforskning.¹ Ud af identifikationen af denne »krise« sprang i 1995 et forskningsrådsfinansieret netværk som i de forløbne år har skabt en mængde liv og kommunikation mellem forskere inden for senmiddelalderens område.²

Ti år tidligere oplevede dansk højmiddelalderforskning en tilsvarende krise, i hvert fald i den forstand at et par af dens mest markante skikkelser – Aksel E. Christensen og Niels Skyum-Nielsen – faldt bort. Men i 1980'erne var der ikke overskud, hverken økonomisk eller mentalt, til at tage initiativ til netværker. Konsekvensen blev snarere en forstærkelse af den rådende tendens til individuel specialisering i relativ isolation. Der kom fortsat mange bidrag til periodens udforskning, men en opfølgende debat udeblev som regel, ikke mindst når det drejede sig om overordnede spørgsmål om forståelsen af perioden.³

¹ Hybel, Ingesman, Olesen & Poulsen, Dansk senmiddelalderforsknings fremtid. – Nærværende artikel udgør en stærkt udvidet og omarbejdet version af et diskussionsoplæg holdt på det danske historikermøde i Odense i august 1998.

² Se indtil videre nyhedsbrevene fra *Danmark og Europa i senmiddelalderen: Et netværk under Statens Humanistiske Forskningsråd* (ISSN 1395-9514). Flere symposierapporter er under udgivelse. Endvidere har netværket taget initiativ til en »blå bog« over Danmarks aktive forskere inden for middelalderens historie: *Danske middelalderforskere – en oversigt*, ved Henrik Lerdam, 1998 (Skrifter udgivet af Institut for Historie ved Københavns Universitet, 19).

³ Det er betegnende at ud over disputatsoppositionerne og nogle anmeldelser var det eneste debatindlæg efter Carsten Breengaards provokerende disputats *Muren om Israels hus* (1982) et svar fra den hundredårige kæmpe Curt Weibull (Weibull, Ny och äldre historieskrivning). En vis diskussion udløstes dog fra 1985 af Gelting, Mellem udtørring og nye strømninger. Se Lund, Med Clio ad nye veje; Bøgh m.fl., Dansk middelalderhistorie; Bøgh, Mellemløbet mellem modernisme og middelalder. Sml. Ingesman, Rundt om krisen, s. 27-28.

Der har ellers været nok at tage fat på. I 1984 anmeldte den skotske historiker Patrick Wormald i *English Historical Review* publikationerne fra Københavns Universitets jubilæumssymposium i 1979 om dansk middelalderhistorie og om Saxo Grammaticus.⁴ Bindet om Saxo fik en fyldig og overvejende positiv omtale. Om det historiske bind var Wormald mere ordknap, men jeg vil fremhæve tre af hans udsagn: *Where is Saxo's Church?* Og straks efter: *Danish recognition that the inadequacies of the local evidence might well be compensated by a quest for models in the history of medieval Europe as a whole is reflected by a number of papers from foreign scholars on their own fields; men: The purely Danish articles generally fail to meet the international challenge.*⁵ Dommens hårdhed i det sidste citat nuanceredes ganske vist af Wormalds påpegning af det værdifulde i de enkelte danske bidrag – men hvordan kunne det komme til at en fremtrædende angelsaxisk forsker måtte fælde så streng en dom over Danmarks stolte middelalderhistoriske tradition? De to foregående citater antyder det der for mig at se må være svaret: En hårdnakket isolationistisk forskningstradition og en holdning til et af omdrejningspunkterne for den middelalderlige kultur, den katolske Kirke, hvor det 20. århundredes radikale historikertradition med forbløffende kontinuitet har videreført diskursen fra de foregående århundreders lutherske, antipapistiske propaganda – hvorved den samtidig har foretaget en drastisk indsnævring af viften af spørgsmål det følte relevant at stille til de middelalderlige kilder.⁶ I denne artikel er det specielt det førstnævnte problem, den isolationistiske forskningstradition, som jeg vil koncentrere mig om.⁷

Den isolationistiske tradition

Skulle jeg udpege et enkelt skrift som det mest skadelige på langt sigt for dansk middelalderforskning, måtte det blive Kr. Erslevs berømte artikel fra 1899, *Europæisk Feudalisme og dansk Lensvæsen*. Ikke fordi Erslevs opgør med retshistorikeren Ludvig Holbergs outrerede synspunkter⁸ var uberegtiget, men fordi Mesteren i dette opgør fik sat så skarpt et

⁴ Det førstnævnte værk dannede udgangspunkt for min førnævnte artikel, Gelting, *Mellem udtørring og nye strømninger*.

⁵ Wormald, anm., s. 104.

⁶ Sml. Gelting, *Mellem udtørring og nye strømninger*, s. 12; Paludan, *Dilettanternes Tid?*

⁷ Det kirke- og religionshistoriske aspekt behandlede på historikermødet i Odense i oplæg af redaktør Russell L. Friedman, *Diplomatarium Danicum*, og redaktør Ebbe Nyborg, *Danmarks Kirker*.

⁸ Artiklen angreb navnlig Holberg, *Kirke og Len under Valdemarerne*.

skel mellem Vesteuropas og Danmarks politiske og sociale strukturer i højmiddelalderen at artiklen for lang tid måtte cementere en allerede udtalt tendens til at betragte Danmarks middelalder som et helt specifikt fænomen der måtte studeres på sine egne præmisser, og hvor komparation med udlandet måtte være af behersket interesse. Man kan således også betragte artiklen som et særlig prægnant, symptomatisk udtryk for en tilgangsvinkel der forekommer mig at have været dominerende i dansk højmiddelalderforskning igennem hele det århundrede der nu går på hæld: Danmarks historie i højmiddelalderen er overvejende blevet skildret som et autonomt fænomen, en særlig dansk (eller nordisk) samfundsforms unikke udvikling under påvirkning af to importerede, europæiske institutionsformer: Kongemagten og Kirken. Denne tradition har været så stærk at det har taget lang tid at indse konsekvenserne for dansk middelalderhistorie af at det billede af Vesteuropas samfundsstruktur i højmiddelalderen som Erslev lagde til grund for sin komparation, har været under hastig nedbrydning gennem et halvt århundrede, og at de spørgsmål man nu stiller til periodens kildemateriale, har ændret sig afgørende.

Traditionens styrke har bl.a. vist sig i dens store evne til at integrere resultaterne af de forsøg på virkelig komparativ forskning der trods alt er blevet gjort, uden at helhedsbilledet er blevet forstyrret. Som eksempel kan man tage virkningen af en særdeles indflydelsesrig bog som Ole Fengers disputats om fejdevæsenet i middelalderen.⁹ Fenger foretog en komparativ retshistorisk undersøgelse af fejdevæsenet i Europa og i Danmark og nåede den konklusion *at der knap nok er basis for komparative undersøgelser. Forløbet i de germanske samfund er snarere en fælles proces med visse lokale varianter.*¹⁰ Men hos Carsten Brengaard som i sin disputats i høj grad bygger sin forståelse af samfundsudviklingen i Danmarks 1000-1100-tal på Fengers værk, indsnævres billedet til specifikt at gælde det gammeldanske samfunds modstand mod de institutioner og retsprincipper som fremmedelementet den katolske Kirke søgte at sætte igennem i Danmark; det komparative aspekt synes bevidst valgt fra i opposition mod Curt Weibulls resolut komparatistiske, idéhistoriske tilgangsvinkel.¹¹ Men endnu mere påfaldende virker traditionens styrke når man betragter den fremstilling af perioden 1050-1250 som Ole Fenger selv har skrevet til Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie.¹² Fengers

⁹ Fenger, *Fejde og mandebod*.

¹⁰ Sst., s. 544. Udsagnet er lettere paradoksalt: De lokale varianter må dog give basis for komparation!

¹¹ Brengaard, *Muren om Israels hus*, f.eks. s. 321.

¹² Fenger, »Kirker rejses alle vegne«.

påvisning af de grundlæggende fælleseuropæiske elementer i Danmarks retsudvikling i højmiddelalderen bliver her sat ind i en generel forståelsesramme der fastholder billedet af det gammeldanske samfund som noget specifikt og væsensforskelligt fra Europa, og det logiske problem heri kamoufleres elegant under anvendelsen af et helt nyt begreb, »voldssamfundet«, som betegnelse for samfundsformen i Danmark i denne periode.¹³ Man kan næppe ønske sig en bedre illustration af vanskelighederne ved at drage de fulde konsekvenser af nye forskningsresultater.

Men trods traditionens styrke er behovet for at tage Danmarks højmiddelalder op til kritisk revision i komparativ belysning blevet stadig mere påtrængende i de senere år, og midt i 1990'erne har vi fået to større værker der på centrale punkter stiller nye spørgsmål til forståelsen af perioden i lyset af udenlandsk forskning. Det er bøger som viser nye veje, men som også nødvendiggør en debat om hvordan det komparative perspektiv bør håndteres i dansk middelalders historiografiske kontekst.

Familia og familie

I *Familia og familie* fra 1995 er Helge Paludans inspirationskilde ikke mindst den historiske antropologi. Det er der grund til at glæde sig over, for der er et eklatant behov for at få denne forskningsretnings problemstillinger og resultater gennem den seneste generations europæiske og amerikanske middelalderforskning afprøvet på dansk kilde-materiale. Det bør blive *Familia og families* varige bidrag at sætte dette på dansk middelalderforsknings dagsorden.

Som jeg læser bogen, er Paludans tese følgende: I det gammeldanske samfund var den enkeltes person og ejendom underlagt slægtens beskyttelse, en beskyttelse der alt efter omstændighederne kunne udgøre en garanti eller en tvang. Hvordan dette samfund fungerede, søger Paludan at forstå i lyset af den norske odelsret, idet han ser dette begreb afspejlet i landskabslovenes brug af afledte former som odel-bonde og adelkone. I løbet af 1100-1200-årene blev denne slægtskollektivisme opløst under påvirkning af to nye kulturelementer der blev indført af den katolske Kirke: Den klassiske, europæiske gudsstruktur hvis kerneelement ifølge Paludan var det afhængighedsforhold mellem undergivne og herrer der udtryktes med det latinske ord *familia*, og ker-

¹³ Sml. Gelting, anmeldelse, s. 379-386.

nefamilien som samfundets grundlæggende byggesten, båret af det kristne ægteskabs monogame parforhold. Det var indførelsen af den europæiske godsstruktur der sprængte de gamle slægtssolidariteter. Men fordi denne struktur slog igennem så sent, nåede dens iboende opløsningstendenser ikke at føre til den udvikling af arvefæste som ledsagede dens afvikling i resten af Europa. I stedet opløstes den under indtryk af 1300-tallets demografiske krise som gjorde familiebruget til den mest rationelle produktionsenhed. Resultatet blev det karakteristiske danske fæstegodssystem, baseret på udelelige familiebrug uden arverettighed for fæsteren. Kombineret med Kirkens forfægtelse af kernefamilien førte det på langt sigt til det Paludan med inspiration fra den franske antropolog Emmanuel Todd kalder den absolutte kernefamilie, kendetegnet ved en udpræget individualistisk mentalitet.

Den følgende diskussion koncentrerer sig om den større del af Paludans bog som behandler højmiddelalderen, mens jeg ikke vil gå nærmere ind på hans *Epilog* (s. 187-219) hvori han drager store og dristige linjer fra sin tolkning af samfundsudviklingen i Danmarks højmiddelalder til vore dages samfund. De perspektiver som Paludan her opridser, står og falder ikke nødvendigvis med holdbarheden af hans hypoteser om højmiddelalderen. Det springende punkt i dem er som nævnt den særlige landbrugsstruktur der udvikledes i Danmark i senmiddelalderen, og som bestod i sine grundtræk indtil landboreformerne satte ind i slutningen af 1700-tallet. Det er en interessant og på ingen måde urimelig tanke at særtrækkene ved denne landbrugsstruktur kunne have haft en dybtgående og varig indflydelse på dansk familiestruktur og mentalitet. Det ville nok være værd at afprøve Paludans ideer herom ved hjælp af etnologisk inspirerede analyser på grundlag af kildemateriale fra de eftermiddelalderlige århundreder; men en sådan efterprøvelse vil også være forudsætningen for at acceptere den model som Paludan har skitseret med en meget bred pensel.

Her skal det dreje sig om bogens mest substantielle del som behandler den udvikling der gik forud for senmiddelalderens omstrukturering af det danske landbosamfund. Paludans inspiration fra den historiske antropologi, ikke mindst Jack Goody, og fra den tyske forskningstradition omkring Karl Bosl har tilladt ham at stille nogle væsentlige spørgsmål og at påpege nogle forhold som ikke hidtil er blevet viet tilstrækkelig opmærksomhed. Ikke desto mindre mener jeg at hans konklusioner i afgørende henseender er forfejlede. Det væsentligste problem i *Familia og familie* ligger i at Paludan ikke foretager nogen reel komparation, men bruger sine inspirationskilder i den internationale forskning som færdige modeller. Bogens »plot« er, lidt groft sagt, hvordan det danske

samfund reagerede på Kirkens indførelse af disse modeller i et grundlæggende anderledes socialt system. Plottet bliver yderligere skabelonagtigt af at både dette gammeldanske samfund og Kirkens internationale modeller, det kristne ægteskab og *familia*-strukturen, bliver skildret temmelig reduktionistisk.¹⁴

Det samtykkebaserede ægteskab

Skønt Goody klart erkender kompleksiteten i den middelalderlige Kirkes holdning i ægteskabsspørgsmål,¹⁵ er det alene det kristne ægteskabsideals påstået nedbrydende virkning på slægtens magt der er i fokus hos Paludan.¹⁶ Karakteristisk er hans behandling af et brev af 23. juli 1219 fra pave Honorius III til biskop Niels af Slesvig hvori paven behandler spørgsmålet om et ægteskab kunne opløses med begrundelse i at brudens samtykke var afgivet under tvang.¹⁷ Efter – helt korrekt – at have påpeget at brevet vidner om at det nu var blevet skik i Danmark at lade Kirkens velsignelse indgå i bryllupsceremonierne, stiller Paludan sig tvivlende til om Kirkens jurisdiktion i ægteskabssager virkelig var anerkendt af det verdslige samfund i Danmark på denne tid.¹⁸ Ikke alene savner denne tvivl enhver begrundelse i det foreliggende brev, men den synes helt at kunne afvises allerede på grundlag af Skånske og Sjællandske kirkelov som bl.a. regulerer bevisførelsen i ægteskabssager for den biskoppelige domstol.¹⁹ Kirkelovene blev vedtaget omkring 1171 som en regulering af procedurer der havde vakt utilfredshed hos lægfolket (*fordi retten mellem biskop og bønder tidligere var alt for hård*),²⁰ og deres udsagn om ægteskabsretten kan næppe udlægges anderledes end at selve det forhold at Kirken havde jurisdiktionen i ægteskabssager, allerede da var accepteret som en kendsgerning.

¹⁴ De efterfølgende overvejelser over disse begreber står i stor gæld til diskussioner med forskningsstipendiaterne Agnes Arnórsdóttir, Oslo/Tromsø, og Thyra Nors, København, med stud.mag.erne Anders Lundt Hansen og Steffen Harpsøe og de øvrige deltagere i mit overbygningshold på Københavns Universitets Institut for Historie i universitetsåret 1997/98 og med årgang 1997, hold II, sammesteds.

¹⁵ Goody, *The development of the family*, s. 133-156.

¹⁶ Paludan, *Familia og familie*, s. 153-165.

¹⁷ *Diplomatarium Danicum* [DD], 1. rk. 5, nr. 152, s. 204-205.

¹⁸ Paludan, *Familia og familie*, s. 157.

¹⁹ Kroman & Iuul, *Danmarks gamle Love*, 2, s. 230 (Skånske kirkelov, kap. 6) og s. 231-233 (Sjællandske kirkelov, kap. 9), sml. s. 234 (Skånske kirkelov, kap. 9 og 11) og s. 235-237 (Sjællandske kirkelov, kap. 14-15).

²⁰ Sst., s. 226-227.

Endnu mere problematiske er Paludans videre ræsonnementer over Honorius III's brev som munder ud i denne fanfare: *Når kirken på denne måde støttede unge piger i, at de skulle slippe for ægtemænd, de ikke brød sig om, var der ikke langt til at gøre det til idealet, at de skulle have en partner, de direkte syntes om.*²¹ Paludan påberåber sig her Goodys autoritet, men Goody formulerer faktisk modsætningen mellem det kirkelige og det verdslige ægteskabsideal væsentlig forsigtigere.²² Paludans udlægning undergraves fuldstændig hvis man læser det citerede brev i dets helhed. Paludan udelader nemlig den sidste passus i pavebrevet: *og hvis en frygt, som kan påkomme en standhaftig mand, findes at være påført dem* (dvs. de brude der hævder at have afgivet samtykke under tvang), *bør de med rette have adgang til domstolen.*²³ Målestokken »en frygt som kan påkomme en standhaftig mand«, var i sin oprindelse et romerretligt begreb, og i middelalderens mandsdominerede samfund må den formodes at have lagt en ganske tung bevisbyrde på den modstræbende bruds skuldre.²⁴ Desuden var det principielle spørgsmål paven tog stilling til, alene om sagen overhovedet burde indbringes for den gejstlige domstol, eller om den burde afvises som åbenbart grundløs. Afgørelsen betød således under ingen omstændigheder at kvinden med Honorius' brev havde vundet sin sag.

Goody har ret i at der var en modsætning mellem på den ene side Kirkens insisteren på brudeparrets frivillige, gensidige tilsagn som det afgørende kriterium for ægteskabs gyldighed og på den anden side tidens opfattelse af ægteskabet som et middel til at skabe politisk og økonomisk betydningsfulde alliancer eller bilægge konflikter, en opfattelse som nødvendiggjorde slægtens kontrol med ægteskabs indgåelse.²⁵ Årsagerne til denne modsætning var imidlertid såre komplekse, og det er en grundlæggende misforståelse at se den som udsprunget af et kirkeligt ønske om at svække de aristokratiske slægters magt. Kirken var en del af sin tid, og lige som slægten havde en fremtrædende rolle i det

²¹ Paludan, *Familia og familie*, s. 158.

²² Goody, *The development of the family*, s. 151-153.

²³ *Danmarks Riges Breve* 1. rk. 5, ved Niels Skyum-Nielsen, 1957, nr. 152, s. 141. Latinsk tekst (se note 17): *et si talis metus inueniatur illatus qui cadere potuerit in constantem; erunt non immerito audiende*. Skyum-Nielsen oversætter *constantem* med det mere ubestemte »modig«. Etymologisk og set i forhold til konteksten er »standhaftig« imidlertid en mere præcis oversættelse. Målestokken er netop en mand der står fast over for trusler.

²⁴ Senest er spørgsmålet om betydningen af »den frygt der kunne påkomme en standhaftig mand«, fyldig behandlet af Brundage, *Medieval Canon Law*, s. 166-168 (som dog er udkommet for sent til at Paludan kunne have draget nytte af den); sml. nu specielt for Danmarks og Islands vedkommende Agnes Arnórsdóttir & Nors, *Ægteskabet i Norden*.

²⁵ Goody, *The development of the family*, s. 133-156.

verdslige samfunds ideologi, var Kirkens lære om forholdet mellem Gud og mennesker og mellem mennesker indbyrdes gennemsyret af slægtskabsterminologi.

Det kan næppe understreges kraftigt nok at Kirken ikke blot var fuldt bevidst om den *potentielle* modsætning mellem den kirkelige ægteskabslære og det verdslige samfunds normer, men at den lige fra pave Alexander III's afgørelser i 1170'erne til fordel for det samtykkebaserede ægteskab anså denne potentielle konflikt for yderst uheldig. Kirken stræbte konstant efter at eliminere eller i hvert fald minimere den, navnlig ved at bekæmpe den mulighed for hemmelige ægteskaber der lå i læren om det samtykkebaserede ægteskab.²⁶ Brud og brudgom skulle give deres frivillige tilsagn, men det var også deres pligt over for deres forældre eller værger at samtykke i de beslutninger som blev truffet på deres vegne til det fælles bedste.²⁷ Opsætsighed kunne betragtes som et brud på Moseloven (»Du skal ære din fader og din moder«). Hvad Honorius III's dekretale vidner om, er at man måtte åbne mulighed for rettens indgriben i situationer hvor der var sket misbrug eller alvorlige uregelmæssigheder, f.eks. tvangsægteskab efter kidnapping. Brevet siger intet om *hvem* der kunne tænkes at have påført bruden frygt; det var ikke nødvendigvis hendes forældre eller slægtninge.²⁸

Middelalderens kirkeret var på centrale punkter som ægteskabsretten en udarbejdelse af de juridiske konsekvenser af teologiske standpunkter.²⁹ Denne intellektuelle proces såvel som de konkrete problemer juristerne skulle tage stilling til, var selvsagt betinget af det samfund de levede i. Men det berettiger ikke til at tænke den intellektuelle tradition bort når man skal forklare sammenhængen mellem juridiske afgørelser og samfundsmæssige forhold. Både den juridiske og den teologiske tradition havde en enorm autoritet, og de havde deres egne spilleregler der satte grænser for hvilke standpunkter der kunne legitimeres. Det åbnede mulighed for at de retslærde af teologiske og juridiske grunde kunne nå frem til konklusioner som de måtte hævde som ubetinget rigtige *på trods af* at de selv var betænkelige ved de samfundsmæssige implikationer. Det var denne mulighed der – med vidtrækkende konsekvenser på længere sigt – aktualiseredes i Alexander III's afgørelser på ægte-

²⁶ Brundage, *Law, Sex, and Christian Society*, s. 335-336.

²⁷ Fremhævet af Goody, *The development of the family*, s. 151; sml. Agnes Arnórsdóttir & Nors, *Ægteskabet i Norden*.

²⁸ Brundage, *Law, Sex, and Christian Society*, s. 249-251, 338, 397-398; sml. dog sst., s. 364, og nogle af de senmiddelalderlige, engelske sager der anføres i Brundage, *Medieval Canon Law*, s. 167-168.

²⁹ Sml. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society*, s. 269-278.

skabsrettens område. Ignorerer man dette aspekt, løber man risiko for, i Goodys fodspor, at reducere højmiddelalderens Kirke til en international sammensværgelse mod det verdslige samfund.³⁰

Honorius III's brev blev optaget i den kirkeretlige samling *Liber Extra*³¹ og indgik dermed i den katolske kirkeret indtil Tridentinerkonciliet. Det kan derfor vanskelig diskuteres uden at inddrage den omfattende, internationale litteratur om den katolske ægteskabsrets historie. I litteraturlisten i *Familia og familie* leder man imidlertid forgæves efter de gamle og nye standardværker på dette felt.³² Det er vel rigtigt at middelalderens retshistorie ofte har været behandlet i et alt for snævert, teknisk perspektiv, uden at inddrage videre, samfundsmæssige problemstillinger.³³ Men det går ikke an at ignorere den.

»Forsvar« eller »værn«

Udgangspunktet for Paludans diskussion af *familia*-begrebet er artikel 5 i Erik Menveds rigslov af 1304,³⁴ der omhandler fænomenet *tuitio*, oversat ved »forsvar« (eller »værn«). Rigsloven begrænsede i denne artikel kredsen af mennesker en værngiver kunne tage i forsvar eller værn, til bestemte grupper: De der hørte til værngiverens egen *familia*, de der var bosat på hans gods, og nære slægtninge som på grund af alder eller svagelighed var ude af stand til selv at føre deres sag. Retskendelser i sager hvor der var udøvet værn uden for denne kreds, skulle automatisk være ugyldige. Bestemmelsen spillede en central rolle i Erik Arups tolkning af drivkræfterne bag overgangen fra selveje til fæste: Med rigsloven af 1304 blev det nødvendigt for bønderne at opgive deres ejendomsret for at komme ind under adelens skattefrihed. Heri så Arup den afgørende faktor i udviklingen fra landskabslovenes samfund hvis grundstamme var frie selvejerbønder, til det fæstegodssystem der kendes fra senmiddelalderen.³⁵ Forskningen siden Arup har afgørende modificeret billedet af udviklingens udgangspunkt, landskabslovenes samfund, idet man har fremhævet den udbredte forekomst af storgodser og samfundets

³⁰ Som det i nogen grad er sket f.eks. i Nors, Kampen om ægteskabet, især s. 42-45; men se nu Agnes Arnórsdóttir & Nors, Ægteskabet i Norden.

³¹ X 4.1.28, Friedberg, *Corpus Iuris Canonici*, 2, sp. 671 (i *Liber Extra* fejlagtig angivet som stilet til biskoppen af Bergen).

³² Brundage, *Law, Sex, and Christian Society*; Esmein, *Le mariage en droit canonique*; Freisen, *Geschichte des kanonischen Eherechts*.

³³ Denne kritik kan dog vanskelig rettes mod nyere litteratur som f.eks. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society*.

³⁴ Kroman, *Den danske rigslovgivning*, nr. 19, s. 181; DD, 2. rk. 5, nr. 310, s. 297.

³⁵ Arup, *Danmarks historie*, 2, s. 46-47, 58-60.

stærke aristokratiske præg.³⁶ Artikel 5 i rigsloven af 1304 tillægges imidlertid fortsat stor betydning,³⁷ og det fører Paludan til at rejse spørgsmålet om hvorledes den skal forstås på baggrund af det nye billede af højmiddelalderens samfund. Han søger at besvare spørgsmålet ved at inddrage den tyske *Grundherrschafts*-forskning hvori begrebet *familia* spiller en nøglerolle.

Paludan synes som en selvfølgelighed at gå ud fra at et så vigtigt retsinstitut som værnet må have været reguleret i landskabslovene, og han identificerer det derfor uden videre med landskabslovenes regler om værgemål, i denne tolkning i øvrigt støttet på Aksel E. Christensens autoritet.³⁸ Denne identifikation er imidlertid ugrundet. Landskabslovenes værgemålsregler drejer sig om varetagelsen af juridisk umyndige personers interesser, mens »forsvar« netop er hvad ordet siger: et forsvar for juridisk myndige personer. Således blev det også opfattet af Arup hvis behandling af rigsloven 1304 danner udgangspunkt for Paludans diskussion. Med en anakronisme der er karakteristisk for hans stil, beskrev Arup 1304-rigslovens art. 5 som *en bestemmelse, der nøje opregner de tilfælde, i hvilke en mand maa søge værn hos en anden mand, d. v. s. maa lade denne optræde som sagfører for sig paa ting*,³⁹ stedet er ikke medtaget i Paludans ellers fyldige citater fra Arups behandling af rigsloven.

Arups opfattelse er upåtvivlelig korrekt. Fra 1400-tallet hvor vi begynder at have et nogenlunde fyldigt kildemateriale om den juridiske praksis, er det åbenbart at det drejede sig om en relation mellem juridisk myndige personer hvor den mægtigere part påtog sig forsvaret af den svagere parts interesser over for tredjemand.⁴⁰ Men en sådan »sagførerfunktion« er ikke behandlet i nogen af landskabslovene.⁴¹ Man nødes til at konkludere at »forsvar« var et fænomen som ikke var reguleret i landskabslovene – og som derfor stort set ikke er blevet nærmere behandlet i den retshistoriske og alment middelalderhistoriske forskning, på trods af at det må tillægges afgørende betydning for udviklingen af »feudale«

³⁶ Skarpest i Skyum-Nielsen, *Kvinde og Slave*; se dog kritikken af Skyum-Nielsens socialhistoriske terminologi i Ulsig, Omkring Niels Skyum-Nielsens Kvinde og Slave, navnlig s. 245-254. Mere nuanceret: Fenger, »Kirker rejses alle vegne«, s. 116-119.

³⁷ Se f.eks. Ulsig, Kronens kamp for bevarelsen af skattegodset, s. 207, dog med et vigtigt forbehold i note 18.

³⁸ Paludan, *Familia og familie*, s. 38; Aksel E. Christensen, *Kongemagt og aristokrati*, s. 137 (uændret i genoptrykket).

³⁹ Arup, *Danmarks historie*, 2, s. 46; sml. Poul Johs. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, s. 460, 473.

⁴⁰ Steenstrup, Vornedskabet, s. 341-353.

⁴¹ Se dog sst., s. 347-348.

tjenesteforhold i Danmarks middelalder.⁴² Identifikationen af »forsvar« med værgemål skævvrider hele Paludans videre argumentation om den postulerede indførelse af *familia*-samfundet. Men hans fremhævelse af værnets betydning understreger vigtigheden af at dette forsømte punkt i dansk middelalderlig retshistorie tages op til grundig undersøgelse.

Familia-begrebet

Familia var i det antikke Rom betegnelsen for de personer som var undergivet husstandsoverhovedets myndighed. Alt efter kontekst kunne det dække den snævre kreds af nære slægtninge (uden dermed at være identisk med vore dages kernefamiliebegreb), eller det kunne omfatte hele husstanden, alle der stod i et tjeneste- eller afhængighedsforhold til husherren, endog alle indbyggere på hans gods. Som betegnelse for en kreds af slægtninge kunne det også udstrækkes i tid til at omfatte mange generationer af en mandslinje (og dermed nærmere sig vore dages slægtsbegreb).⁴³ Udtrykket levede videre i middelalderens latin i al sin mangetydighed, men dets betydning forblev selvsagt ikke upåvirket af samfundets forandringer. Det er navnlig i sin videste betydning af alle der stod i tjeneste- eller afhængighedsforhold til herskabet, at begrebet har haft stor betydning i den nyere forskning i højmiddelalderens socialhistorie.

Den tyske forskning Paludan støtter sig til, fremhæver at *familia*-begrebet er centralt i de højmiddelalderlige samfund fordi det omfatter alle former for tjeneste- og afhængighedsforhold,⁴⁴ og i sin kommentar til et kongeligt privilegiebrev af 1291 taler Paludan da også om »familia-begrebets specielle rummelighed«.⁴⁵ Men hurtigt indsnævrer han opfattelsen af *familia* til alene at betegne afgiftspligtige undergivne, således at han kan undre sig over at pave Honorius III anvender *familia* i »den i vore øjne noget afvigende betydning af den snævrere kreds, husstanden, med hvem de (gejstlige) levede under tag«.⁴⁶ Det er klart at den største del af en storgodsejers *familia* ville bestå af afgiftspligtige jordbrugere, men det er ikke kun dette element der gør det muligt at se

⁴² Sml. den vigtige diskussion af værnets betydning hos Bøgh, Magten i middelalderen, s. 100-102. Bøgh synes dog heller ikke at skelne klart mellem værn og værgforhold.

⁴³ *Paulys Realencyclopädie*, 12, sp. 1980-1984 (R. Leonhard); Saller, *Patriarchy*, s. 74-88.

⁴⁴ Se f.eks. en af de artikler Paludan benytter, Kuchenbuch, Die Klostergrundherrschaft, specielt s. 332.

⁴⁵ Paludan, *Familia og familie*, s. 53; det drejer sig om DD, 2. rk. 4, nr. 25 (19. august 1291) til fordel for Århus domkapitel.

⁴⁶ Paludan, *Familia og familie*, s. 70.

familia som »de samtidige kilders eget udtryk for det tidlige middelaldersamfunds grundstruktur«. ⁴⁷ Paludan påberåber sig her den tyske historiker Karl Bosls autoritet; men selv om Bosl rigtignok fremhæver de afhængige bønder som den talmæssigt største gruppe inden for *familia*, står det omvendt meget klart i et stykke fra Bosls værker som Paludan selv citerer, at *bortset fra de førende herrer var så godt som alle menesker i Tyskland sammensluttet i familiae*. ⁴⁸ Der er grund til at fremhæve udtrykket *de førende herrer*. Heri ligger nemlig at også mindre herrer, dvs. det meste af aristokratiet, indgik i *familiae* i kraft af troskabs- og tjenesteforhold til mægtigere mænd end dem selv. *Familia* kan ses som indbegrebet af periodes samfundsstruktur, netop fordi udtrykket omfatter alle typer af over- og underordningsforhold i samfundet.

Det er imidlertid ikke den eneste grund til at den tyske *Grundherrschafts*-forskning lægger så stor vægt på begrebet. *Familia* har en særdeles vigtig funktion i denne historikertraditions forståelse af Tysklands samfundsudvikling i højmiddelalderen, fordi den ser *familia*-strukturen som den afgørende årsag til at kilderne fra 900-1000-tallet gradvis mistede interessen for at angive de enkelte undergivnes juridiske status på skalaen fra »fri« til »ufri«. I stedet blev det deres ensartede tjenesteforhold til herskabet som medlemmer af dets *familia* der kom til at stå i centrum. ⁴⁹ Det var denne udvikling, som Paludan nok nævner, men ikke synes at tillægge væsentlig betydning, ⁵⁰ der åbnede mulighed for en ny social differentiering inden for *familias* rammer, nemlig efter funktioner (navnlig andel i herskabets magtudøvelse) og individuel økonomisk formåen. Nivelleringen af de undergivnes juridiske status blev navnlig fremmet af de store, gejstlige godsbesidderes immunitetsprivilegier der overdrog dem de kongelige magtbeføjelser over deres undergivne. Dermed var grunden lagt til en udviskning af skellet mellem herskabets disciplinærmagt over sine ufrie undergivne og dets doms- og øvrighedsmagt over de frie mænd på godset. ⁵¹ Opløsningen af *familia*-strukturen fra 1100-1200-tallet skete imidlertid ikke kun som følge af sådanne interne udviklinger, ⁵² men tværtimod ikke mindst under ydre påvirkning fra udviklingen af en territorial fyrstemagt. De nye territorialherrer tiltog sig ensartede beføjelser over den stedlige bondebefolkning uanset dens tilhørsforhold til forskellige herskabers *familiae*, og de

⁴⁷ Sst., s. 44.

⁴⁸ Bosl, *Europa im Aufbruch*, s. 195-196, citeret i Paludan, *Familia og familie*, s. 45.

⁴⁹ F.eks. Rösener, *Grundherrschaft im Wandel*, s. 531-535.

⁵⁰ Paludan, *Familia og familie*, s. 47.

⁵¹ Rösener, *Grundherrschaft im Wandel*, s. 533-534.

⁵² Som det synes opfattet hos Paludan, *Familia og familie*, s. 168.

skabte dermed betingelserne for udviklingen af landsbyfællesskaber som deres juridiske modpart, på tværs af de godsmæssige afhængighedsforhold.⁵³ Men denne udvikling indebar selvsagt ikke at man ophørte med at bruge ordet *familia*, lige så lidt som det var den karolingiske gejstlighed der havde opfundet ordet.⁵⁴ Den tyske *Grundherrschafts*-forskning skildrer således ikke *familia*-samfundet som en statisk, men i høj grad som en dynamisk struktur.⁵⁵ Det gør det misvisende at hævde at man med ordet *familia* i en tekst som Erik Menveds rigslov af 1304 anvendte *en betegnelse, hvis betydning på kontinentet syd for Danmark på det tidspunkt havde ligget fast gennem nogle århundreder*,⁵⁶ ligesom det er problematisk at opfatte brugen af ordet *familia* i de danske kilder som vidnesbyrd om at man i Danmark havde kopieret et bestemt stadium i strukturens udviklingsforløb – endda et stadium som var passé på det tidspunkt hvor Paludan hævder at strukturen slog igennem i Danmark.⁵⁷ Og at Saxo bruger ordet *familia* bl.a. som en betegnelse for kongeslægten, gør ham ikke til »afvigeren Saxo« (titlen på det pågældende afsnit hos Paludan) på anden vis end Saxo i det hele taget er en afviger i højmiddelalderen, nemlig at han skriver i en litterær latinsk tradition der lægger sig så tæt som muligt op ad den romerske sølvalders store forfattere. Han bruger derfor *familia* i andre af ordets klassiske betydninger.⁵⁸ Det kan under ingen omstændigheder begrunde en antagelse om at ordet *familia* i dansk latinsk sprogbrug havde ændret betydning mellem Saxos tid og Erik Menveds privilegiebreve.⁵⁹

Denne kritik skal ikke rokke ved at Paludan i kraft af sin interesse for *familia*-begrebet har gjort en interessant og formentlig betydningsfuld iagttagelse ved at påvise at brugen af ordet *familia* i danske, kongelige privilegier ændrer sig efter midten af 1200-tallet.⁶⁰ Paludan har rimeligvis ret i at dette afspejler en ændret opfattelse af magtrelationerne i det danske samfund. Dermed har han udstukket en vigtig opgave, nemlig at give en overbevisende tolkning af denne ændring; Paludans egen udlægning er uholdbar, fordi den bygger på en ugrundet indsnævring af begrebet.

⁵³ Rösener, *Grundherrschaft im Wandel*, s. 536-542. Sml. også Reynolds, *Kingdoms and Communities*, s. 101-154, specielt s. 139-141.

⁵⁴ Sml. diskussionen af udviklingen i den engelske *familia regis* fra 1000- til 1300-tallet i Given-Wilson, *The Royal Household*, s. 1-9, sml. s. 29-33.

⁵⁵ Sml. Bosl, *Europa im Aufbruch*, s. 196.

⁵⁶ Paludan, *Familia og familie*, s. 47.

⁵⁷ Anført af Paludan, sst., s. 168, uden at han dog synes at se noget problem deri.

⁵⁸ Se note 43.

⁵⁹ Som hævdet af Paludan, *Familia og familie*, s. 123-129, specielt s. 129.

⁶⁰ Paludan, *Familia og familie*, s. 51-66.

Familia og det danske samfund

Paludan viser således at der er behov for at overveje implikationerne af den tyske model for *familias* udvikling i forhold til det almindeligt accepterede billede af samfundsudviklingen i Danmarks højmiddelalder. *Grundherrschafts*-forskningens hypotese er som nævnt at det ikke mindst var udviklingen af en territorial jurisdiktion og øvrighedsmagt der bidrog til at opløse *familia*-strukturen. I Danmark formodes herredstingene siden den tidligste middelalder at have haft hvad der svarer til en territorial jurisdiktion.⁶¹ Allerede heri ligger der et problem i forhold til Paludans hypotese om at Kirkens brug af *familia*-terminologien betegnede indførelsen af den tyske *Grundherrschafts*-model som netop skulle indebære at forholdet mellem herskab og undergivne udelukkede alle andre magtrelationer.⁶² Det aktualiserer det endnu ikke fuldt afklarede spørgsmål om omfanget af Kirkens immunitet i retlig henseende, dvs. hvorvidt overdragelsen af al kongelig ret til gejstlige institutioner allerede fra starten indebar udskillelsen af institutionens gods som et separat retsdistrikt (birk), eller den privilegerede institution blot fik tilkendt sagesfaldet, dvs. retten til at oppebære kongens bøder af lovbrudere; også spørgsmålet om udviklingen af tilsvarende separate jurisdiktioner på det verdslige aristokratis godser savner en mere indgående behandling.⁶³ Som tidligere anført forekommer det tillige bydende nødvendigt at få skabt klarhed om indholdet og udviklingen af begrebet *værn* for fuldt ud at forstå interessekonflikterne om magt og indflydelse i landskabslovenes retssystem.

Men den nærmeste parallel til den udvikling af en territorial doms- og øvrighedsmagt der spiller så stor en rolle i den tyske forskning, synes dog at være kongemagtens udvikling i løbet af 1200-tallet af nye midler til at fastholde det direkte undersåtforhold mellem hele befolkningen og kongen, på tværs af de tjenesteforhold mellem bønder og aristokratiske og gejstlige herskaber der træder stadig tydeligere frem i kilderne. Udviklingen af en kongelig domstol som rekursmulighed i forhold til de lokale retsinstanser berørte nok helt overvejende kun samfundets øverste lag.⁶⁴ Men den samtidige udvikling af nye, ekstraordinære skatter skabte en direkte forbindelse mellem kongens ombudsmænd og

⁶¹ Se f.eks. Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, s. 233-240.

⁶² Paludan, *Familia og familie*, s. 45.

⁶³ Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, s. 409, sml. for adelens birkerets vedkommende s. 390-392; Riis, Villici og coloni, især s. 15-17; Riis, *Les institutions politiques centrales*, s. 312, sml. s. 314; *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder* [KLN], 18, art. Ting, sp. 364-365 (Helmuth Schledermand).

⁶⁴ Bøgh, *Magten i middelalderen*, især s. 97-100, sml. s. 104.

bondebefolkningen som skar durk igennem den tendens til etablering af eksklusive tjenesteforhold der lå i den stadige udvidelse af gejstlighedens og herremændenes immunitet og skatteprivilegier, og den er aldeles parallel med den opbygning af en ekstraordinær fiskalitet der indgik som et væsentligt element i udviklingen af en territoriell øvrighedsmagt i store dele af Europa i 1200-tallet.⁶⁵ Ekstraskatterne synes at have været ganske negligeret af den danske forskning siden Aksel E. Christensen afviste at de havde nogen væsentlig betydning for de kongelige finanser i 1200-1300-årene.⁶⁶ Men ikke blot byggede Aksel E. Christensens afvisning af ekstraskatternes betydning kun på et ikke nærmere underbygget og yderst hypotetisk ræsonnement, det har i det hele taget kun relevans i forhold til vurderingen af kongens finanser. Effekten på de lokale bondesamfund var uafhængig af ekstraskatternes sluttelige nettovenu, og kilderne tillader ikke nogen tvivl om at den lokale effekt var kraftig, undertiden katastrofal.⁶⁷ Skatterne må betragtes som en af de væsentlige faktorer der bidrog til at opretholde spændingen mellem tendenserne i retning af eksklusive tjenesteforhold af *familia*-typen og opbygningen af et territorielt baseret undersåtforhold.⁶⁸

Den tyske forsknings fremhævelse af betydningen af de kirkelige immunitetsprivilegier for nivelleringen af den juridiske forskel mellem frie og ufrie undergivne kunne desuden give et nyt perspektiv på spørgsmålet om årsagerne til slaveriets forsvinden,⁶⁹ hvor vægten i den nordiske diskussion snarere har ligget på svigtende tilgang af krigsfanger og produktionsmæssige forhold i godsdriften⁷⁰ – i det omfang forskerne ikke blot har undgået at tage stilling til spørgsmålet under henvisning til kildematerialets sparsomhed.⁷¹ Den slette kildesituation er unægtelig et problem, men det forekommer alligevel påfaldende at Paludan i sin drøftelse af *familia*-problematikken aldeles ignorerer dette aspekt af

⁶⁵ Se f.eks. Strayer, *On the Medieval Origins of the Modern State*, s. 42-47, 52-55.

⁶⁶ Aksel E. Christensen, *Kongemagt og aristokrati*, s. 108. Det er symptomatisk at Ulsig, Kronens kamp for bevarelsen af skattegodset, kun omtaler udskrivningen af ekstraskatter indirekte og en passant s. 207-208.

⁶⁷ Würtz Sørensen, *Bondeoprør i Danmark*, s. 17-23; Kristen J. Rasmussen, Jydernes gamle stivsind; sml. Aksel E. Christensen, *Kongemagt og aristokrati*, s. 108.

⁶⁸ Sml. (i en anden historiografisk kontekst) Gelting, *La communauté rurale*.

⁶⁹ Jf. Ruth Mazo Karras' overvejelser over sammenhængen mellem slaveriets forsvinden i Norden og en øget juridisk og social differentiering af afhængighedsforholdene mellem frie mænd – dog med et noget andet udgangspunkt end den tyske forskning; Karras, *Slavery and Society*, s. 160-163.

⁷⁰ F.eks. Porsmose, *Middelalder*, s. 256; Lindkvist, *Landborna i Norden*, s. 129-139.

⁷¹ F.eks. Fenger, »Kirker rejses alle vegne«, s. 288-291; Skyum-Nielsen, *Slaveriet i Norden*, s. 314-315; Skyum-Nielsen, *Kvinde og Slave*, s. 326-329.

godsstrukturens og afhængighedsforholdenes udvikling. Årsagen hertil er utvivlsomt hans stærke fokusering på slægtens rolle. Det er betegnende at den mest fyldige omtale af slaver i *Familia og familie* er en diskussion af Anders Sunesens redegørelse for reglerne for slavers frigivelse, idet disse regler indebar at en fribåren skulle tage den frigivne *i æt med sig ved at kåre ham til sin frænde* og påtage sig det juridiske ansvar der fulgte deraf.⁷²

»Odelstænkning« i Skånske Lov?

Paludans berettigede interesse for de mange kapitler i landskabslovene der vidner om slægtens betydning, fører ham til at ignorere de mange andre former for mellem menneskelige relationer som tydeligvis også spillede en stor rolle i dansk højmiddelalder.⁷³ Det gammeldanske samfund fremstår til slut som et næsten klanagtigt, rent slægtssamfund hvis bærende, ideologiske element var en »odelstænkning« hvor »forbindelsen mellem slægt og jord (var) uløselig, ja hvor de nærmest (var) identiske størrelser«.⁷⁴ Ligesom det er tilfældet i behandlingen af *familia*-begrebet, synes Paludans opfattelse af dette slægtssamfund i løbet af bogen at skride i retning af en stadig mere kategorisk og ekstrem formulering.

I sin diskussion af den odelsret som Paludan mener lå til grund for den gammeldanske samfundsorden, inddrager han Skånske Lovs kapitel 76.⁷⁵ Behandlingen af dette kildested bliver imidlertid misvisende grænsende til det absurde, fordi Paludan overser at dette kapitel indgår i en af Skånske Lovs berømte diskussioner med sig selv,⁷⁶ og at det derfor ikke kan læses uafhængigt af det foregående kapitel 75 som giver en anden løsning på det samme juridiske problem. Kapitel 75 viser at kernen i det problem loven diskuterede, ikke var slægtens ret, men udredningen af de kongelige skatter. Argumentet er at da leding, inne og stud skulle svares af hustofte, måtte køberen af en gård hvorfra der var frasolgt parceller, have ret til at kræve det frasolgte tilbage for at kunne svare sin skat af gården.⁷⁷ Kapitel 76 går imod denne opfattelse med det

⁷² Paludan, *Familia og familie*, s. 40.

⁷³ Gelting, *Magtstrukturer; Hermanson, Slækt, vänner och makt*. Sml. Gelting, *Military organization*.

⁷⁴ Paludan, *Familia og familie*, s. 93, 110.

⁷⁵ Sst., s. 110-115.

⁷⁶ Jørgensen, *Dansk Retshistorie*, s. 15, sml. s. 24.

⁷⁷ Kroman & Iuul, *Danmarks gamle Love*, 1, s. 25. Sml. Gelting, *Military organization*, s. 51.

argument at en sådan regel ville gøre det umuligt for en mand der kom i økonomiske vanskeligheder, at komme ud af klemmen ved at frasælge jord og derved bevare sin uafhængighed frem for at gøre sig til en andens landbo.⁷⁸ Paludan får imidlertid vendt bestemmelsens indhold på hovedet ved et stykke nede i teksten at forveksle sælger med køber. Kapitel 76 siger (i uddrag): *Nogle vil have til lov, at enhver, som har høstet tre afgrøder upåtalet og ubestridt, skal have bevisretten, for ellers er det hårdt for den, der bliver hjælpeløs og fattig, hvis han ikke må bortsælge ager og eng for at klare sig og bo på sin egen hustoft til sin dødsdag med lidt markjord frem for at være en andens landbo. Skal en mand ikke kunne gøre det, da synes han ikke at have frihed over sit eget, og rebning er ikke unyttig af den grund, for de mænd, der bor sammen i byen, ved godt, hvem af deres grander der har en otting, og hvem der har en fjerding eller mere eller mindre, og derfor, når der skal rebes, og granderne ved, at han skal rebe med en anden, hvis der da rebes noget fra ham, da mister han det, medmindre han gør indsigelse, før der rebes, og siger således: »Reb, hvis du vil, (men) jeg eller mine forfædre har erhvervet en øres jord eller mere af din jord, og den vil jeg på grund af min hævd ikke miste, hvad enten den ved rebningen kommer til dig eller ikke«, og da beholder han den og ellers ikke...»⁷⁹ Paludan skriver om slutningen af citatet, at det *af den formular, der skal bringes i anvendelse ved den eventuelle senere tilbagekaldelse af den i første omgang solgte jord, fremgår, at ejerens adkomst til den skriver sig fra hans forfædre*, og at det derfor er *hævet over tvivl (at den) kategori af personer der kan tænkes at påberåbe sig kompetence til at modsætte sig hans frasalg af jord må være hans slægtninge. Bestemmelsen må forstås som en lovbeskyttelse til den svage mod slægtninges forsøg på at hindre, at han sælger arvejord ud af slægten.*⁸⁰ Det skal medgives Paludan at kapitlet ikke er konsekvent i sin brug af stedordet »han«, således at det alene kan sluttes af konteksten hvornår det betegner sælger, og hvornår det betegner køber. Men selve formularen giver kun mening hvis den lægges i købers mund: Den taler nemlig ikke om arvejord, men om købejord, blot åbner ordvalget mulighed for at formularen bruges ikke af køber selv, men af hans arving.*

Odelsret og slægtsstruktur

Med hensyn til odelsretten harcellerer Paludan desuden over at skønt den for Norges, Islands og Sveriges vedkommende er fyldigt behandlet i

⁷⁸ Kroman & Juul, *Danmarks gamle Love*, 1, s. 25-26.

⁷⁹ Sst.

⁸⁰ Paludan, *Familia og familie*, s. 111.

Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder,⁸¹ er der for Danmarks vedkommende blot henvisning til nogle andre opslagsord.⁸² Imidlertid synes han ikke at være gået videre til at undersøge indholdet af de artikler hvortil der henvises. Havde han læst artiklen *Lovbydelse*,⁸³ ville han have kunnet konstatere at dette begreb i dansk ret svarer til kernen i den norske odelsret, nemlig slægtninges forkøbs- hhv. indløsningsret over for ikke-beslægtede købere, ligeom han ved at forfølge en anden henvisning i artiklen om odelsretten havde kunnet se at den norske odelsret i Sverige modsvarede af *bördsrätt*.⁸⁴ Brugen af odel-/adel- som forled i de danske landskabslove synes alene at være et positivt ladet, forstærkende element: Odelbonden er en bonde med fulde rettigheder, adelkonen er ægtehustruen. Paludans omfattende betragtninger over sammenhængen mellem brugen af forleddet odel- i danske middelalderlige tekster og den norske odelsret er derfor nærmest vildledende.

Nok så vigtigt er at der er grund til i det hele taget at stille spørgsmålstegn ved om odelsret, lovbydelse og bördsrätt var gamle fænomener i nordisk ret på det tidspunkt hvor landskabslovene blev nedskrevet. Når Paludan mener at kunne påvise at odelsretten også var et fundamentalt begreb i det gammeldanske samfund, bygger han primært på en række diplomer fra anden halvdel af 1100-tallet der dokumenterer forlig vedrørende godsgaver til Esrom kloster som var blevet anfægtet af giverens arvinger eller på anden vis gav anledning til problemer.⁸⁵ Den mentalitet som ligger bag indsigelserne mod godsgaverne, mener Paludan at kunne genfinde i den norske odelsret som er fyldigt behandlet i forskningen, ikke mindst fordi den i modsætning til de tilsvarende fænomener i Danmark og Sverige er forblevet i kraft til vore dage.⁸⁶ Men er det odelsretten vi møder i Esrom klostres brevbog? Odelsretten var (og er) i sin kerne en forkøbsret for sælgers slægtninge og, dersom pligten til at give dem adgang til at udøve denne forkøbsret var blevet forsømt, en efterfølgende indløsningsret; i den skikkelse hvori den kendes fra landskabslovene, gjaldt den eksplicit kun ved salg og ikke ved f.eks. gaver.⁸⁷ Intet i Esrom-brevene tillader at præcisere det juridiske grund-

⁸¹ KLNLM, 12, sp. 493-503 (Knut Robberstad, Magnús Már Lárusson & Gerhard Hafström).

⁸² Paludan, *Familia og familie*, s. 94.

⁸³ KLNLM, 10, sp. 699-700 (Stig Iuul & Magnús Már Lárusson).

⁸⁴ KLNLM, 2, sp. 509-512 (Gerhard Hafström).

⁸⁵ Paludan, *Familia og familie*, s. 75-86. Det drejer sig om DD, 1. rk. 2, nr. 107, 122, 126-127, 129-130 og 184-185; 1. rk. 3, nr. 45-46.

⁸⁶ Se f.eks. Falkanger, *Odelsretten*.

⁸⁷ Se note 81.

lag for anfægtelsen af klosterets rettigheder. Man synes nok i nogle tilfælde at kunne slutte at giverens slægtninge har påstået sig krænket ved ikke at være taget med på råd, men der er ingen henvisning til konkrete, juridiske former der ikke var blevet overholdt.

Der er imidlertid rig mulighed for at sætte disse breve ind i en større, europæisk kontekst. I f.eks. fransk diplommateriale fra 1000-1100-tallet findes der hundreder, hvis ikke tusinder af breve der skildrer stridigheder som i enhver henseende svarer til det man finder i Esrom klostres brevbog, ikke blot i substans, men også i terminologi.⁸⁸ Også i Frankrig gjorde slægtninge i 1000-1100-årene idelig indsigelse mod godsgaver til Kirken under henvisning til at deres (potentielle) arverettigheder var gået for nær, og at de ikke havde givet deres samtykke til overdragelserne. Det er således mildt sagt problematisk når Paludan skriver: *Til gengæld fremstår Danmarks ældste historie som tiltagende interessant for en europæisk komparativ historiebetragtning i og med, at den synes at udgøre det formentlig eneste tilfælde af en fuldt gennemført udskiftning af et nordisk, odelserenteret samfundssystem med et kontinentaleuropæisk.*⁸⁹ Man kan kun være enig med ham i at den europæiske komparation er uhyre interessant, men af grunde der er diametralt modsatte dem han anfører: Det er tilsyneladende nøjagtig de samme sociale mekanismer der var på færde i Frankrig i 1000-1100-tallet og i Nordsjælland i slutningen af 1100-tallet. Blot er de langt bedre dokumenteret i Frankrig hvor man navnlig har kunnet analysere sammenhængen mellem denne type stridigheder og den udbredte brug af *laudatio parentum* i gavebreve til Kirken, dvs. at en eller flere af giverens slægtninge bevidnede og samtykkede i gaven.⁹⁰ Derimod synes der ikke af materialet at kunne udledes nogen faste regler for hvilke slægtninge der skulle eller burde give deres samtykke for at sikre at gaven ikke siden kunne anfægtes.⁹¹ Det sparsomme danske materiale lader ane at tilsvarende overdragelsesformer har været anvendt i Danmark i 1100-tallet.⁹² Men skal man se dem som udtryk for ældgamle opfattelser af adkomsten til jord?

I Frankrig er *laudatio parentum* et fænomen der først for alvor gør sig gældende i diplomstoffet i løbet af 900-tallet, og som når sin største udbredelse i 1000-1100-årene, uden dog nogensinde at blive eneråden-

⁸⁸ White, *Custom, Kinship, and Gifts to Saints*, især kap. 3 med tabel s. 228 (150 eksempler fra perioden 1040-1099, baseret på gennemgang af fem vestfranske klostres arkiver).

⁸⁹ Paludan, *Familia og familie*, s. 109.

⁹⁰ Forskningens interesse blev for alvor henledt på dette fænomen af Duby, *La société*, s. 221-224; sml. Duby, *Lignage, noblesse et chevalerie*.

⁹¹ White, *Custom, Kinship, and Gifts to Saints*, kap. 4, især s. 124-129.

⁹² Gelting, *Europæisk feudalisme og dansk 1100-1200-tal*, s. 8-9.

de. Disse transaktionsformer afløser andre hvor den afhændende parts råderet ikke er indskrænket af ønskeligheden af at indhente sådanne garantier. *Laudatio parentum* er derfor i fransk forskning blevet set som et af flere tegn på at slægtsstrukturen ændrede sig i denne periode i retning af en øget kontrol med slægtens ressourcer og en overgang fra en løs og åben, kognatisk slægtsstruktur til en »lineær« slægt hvor kun én søn i hver generation indgik ægteskab og førte mandslinjen videre, netop med henblik på at bevare en nedarvet godsmasse udelt. Den samme udvikling antages at ligge til grund for et stærkt stigende antal sager i løbet af 1000-tallet hvor godsgaver blev anfægtet ved en *calumnia*⁹³ – netop den betegnelse for slægtninges indsigelse som benyttes i Esrom-brevene. Dermed får de danske eksempler på ganske tilsvarende fænomener en betydelig komparativ interesse, eftersom slægtningenes samtykke til godsgaver og deres indsigelser imod sådanne gaver i Danmark optræder uafhængigt af en sådan ændring i slægtsstrukturen. Det danske aristokratiske slægtsstruktur vedblev højmiddelalderen igennem at være åben, kognatisk (om end med patrilineær tendens) og præget af stærk forgrening i mandslinjen.⁹⁴ Når man ikke desto mindre finder de samme transaktioner i forbindelse med ejendomsoverdragelse i Danmark og i Frankrig – og den samme tilknytning over flere generationer mellem aristokratiske slægtsgrupper og deres »husklostre«⁹⁵ – må der være anledning til at stille spørgsmål om gyldigheden af de hidtil anerkendte tolkninger af disse fænomener ikke blot i Danmark, men også på europæisk plan.

Laudatio parentum og de konfliktformer der knyttede sig dertil, ebbede ud i Frankrig omkring 1200 og blev i begyndelsen af 1200-tallet erstattet af præcise, sædvaneretlige regler som dels specificerede en fast kvote af arvejorden (oftest en tredjedel) hvorover der frit kunne disponeres testamentarisk (hyppigt negativt defineret ved fastsættelse af en minimumskvotefor tvangsarv: *réserve coutumière*), dels gav slægtninge en indløsningsret i tilfælde af salg af arvejord (*retrait lignager*).⁹⁶ Disse regler har så betydelige ligheder med de nordiske landskabsloves og landsloves regler om dispositionsfrihed til fordel for Kirken og om odelsret/lovbydelse/bördsrätt at det er nærliggende at antage at det drejer sig om retlige nydannelser der var samtidige og parallelle med udviklingerne i Frankrig, måske endda udtryk for en direkte påvirkning.⁹⁷

⁹³ Se note 88 og 90.

⁹⁴ Hill, *Könige, Fürsten und Klöster*, s. 48-49.

⁹⁵ Sst., kap. 4.

⁹⁶ White, *Custom, Kinship, and Gifts to Saints*, kap. 6, især s. 189-200. Hovedværket om *retrait lignager* i Frankrig er fortsat Falletti, *Le retrait lignager*.

Ganske vist var kvoten for gaver til Kirken f.eks. i Danmark variabelt defineret, nemlig som en halv hovedlod, dvs. i forhold til antallet af arvinger, men heri ligger de danske landskabslove faktisk tættere på kanonisk ret end de tilsvarende franske bestemmelser, og en stor del af Stig Iuuls problemer med at bestemme de danske reglers udvikling i 1100-tallet synes at kunne elimineres ved at antage at vi står over for en retlig nyskabelse fra 1100-tallets sidste del.⁹⁸ Der er også en forskel mellem odelsret/lovbydelse/bördsrätt og *retrait lignager*, eftersom sidstnævnte var en tidsbegrænset indløsningsret, mens de nordiske regler primært gav slægtningene en forkøbsret og kun subsidiært en (oftest tidsbegrænset) indløsningsret.⁹⁹ De nordiske regler synes således snarest at have lagt større vægt end de franske på at sikre købers besiddelse når et salg først var bragt i stand.¹⁰⁰ Men i begge retssystemer ledsages udviklingen af disse nye procedurer af en forpligtelse for den afhændende part til at garantere erhververens besiddelse, permanent eller inden for en nærmere afgrænset periode.¹⁰¹ I komparativt perspektiv synes den nordiske retsudvikling i 1100-1200-årene på det ejendomsretlige område at være del af en videre og formentlig forholdsvis ensartet tendens. Men det understreger kun at Paludan her har peget på et element i dansk og nordisk middelalderlig ret som i høj grad fortjener nærmere undersøgelse i komparativt perspektiv. En sådan undersøgelse har potentielt stor betydning i betragtning af den rolle den norske odelsret spiller i visse af den internationale forsknings tolkninger af middelalderens samfund og mentalitet¹⁰² – en rolle som dog næppe berettiger til at betegne odel som et »internationalt begreb«.¹⁰³

⁹⁷ Sml. Kroman & Iuul, *Skaanske Lov og Jyske Lov*, s. XXIII, hvor dog argumentet for at lovbydelsen skulle være en retlig nydannelse, findes i en udokumenteret formodning om at køb og salg af fast ejendom tidligere ikke havde spillet nogen rolle.

⁹⁸ Iuul, *Fællig og Hovedlod*, s. 66-84.

⁹⁹ Se note 81, 83 og 84.

¹⁰⁰ Til forskel fra min vurdering i Gelting, *Europæisk feudalisme og dansk 1100-1200-tal*, s. 9.

¹⁰¹ Frankrig: White, *Custom, Kinship, and Gifts to Saints*, s. 194 med henvisning til generel litteratur. Danmark: Matzen, *Forelæsninger, Privatret*, 2, 1896, s. 105-107.

¹⁰² Navnlig den antropologisk inspirerede, russiske historiker A. Ja. Gurevič, af hvis arbejder Paludan dog kun citerer Gurevič, *Représentations et attitudes*. Se også f.eks. Gurjewitsch, *Das Weltbild*, s. 46-49, sml. s. 256, 360; Gurevich, *Historical Anthropology*, s. 178 (artiklen *Wealth and gift-bestowal among the ancient Scandinavians*, opr. trykt i *Scandinavica*, 7, 1968), s. 190-199 (artiklen *Edda and law: commentary on Hyndlolið*, opr. trykt i *Arkiv för nordisk filologi*, 88, 1973) og s. 200-209 (artiklen *Semantics of the medieval community: 'farmstead', 'land', 'world'*, opr. trykt i *Recueils de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des institutions*, 44, 1987). – Sml. om de forskningsmæssige perspektiver i forhold til den nordiske historiografi bemærkningerne i Lars Ivar Hansen, *Slektskap, eiendom og sosiale strategier*, s. 104 med note 3.

¹⁰³ Paludan, *Familia og familie*, s. 107, sml. s. 92-93.

Kulminationen af Paludans konstruktion af slægtssamfundet nås i kapitel 10 hvor kombinationen af »odelstænkningen«, Paludans opfattelse af værnet og hans læsning af Skånske Lovs kapitel 76 – hver især mildt sagt problematiske hypoteser – smelter sammen til et billede af højmiddelalderens brydegårde som en organisationsform hvor *de mindre bemidlede slægtninge på landsbyernes mindre gårde som modydelse for den rige slægtnings generøse optræden i rollen som beskytter af slægtsjord og slægtsretigheder forventedes lige så generøst at stå til disposition som arbejdskraft for hans store gård. Så længe der var tale om gensidige ydelser mellem formelt ligestillede slægtninge, kunne det næppe komme på tale at kvantificere den formelt frivillige arbejdsforpligtelse.*¹⁰⁴ Mon Skjalm Hvides ætlinge havde kunnet genkende sig selv og deres vidtstrakte godsbesiddelser i en sådan beskrivelse? Spørgsmålet er ikke kun retorisk. Tankeeksperimentet illustrerer at Paludans konstruktioner her definitivt har sluppet forbindelsen med det lidet vi trods alt mener at kunne vide om højmiddelalderens besiddelsesforhold.¹⁰⁵

Det er dybt beklageligt at de mange gode og potentielt frugtbare forskningsansatser i *Familia og familie* er blevet tvunget ind i en så forskruet helhedstolkning. »Slægten« kommer til slut til at fremstå som en lige så bastant og forenklet konstruktion som den der lå til grund for Arne Odd Johnsens skematiske model for det norske samfunds udvikling i højmiddelalderen som en kamp mellem et traditionelt »ættesamfund« og et moderne »statssamfund«.¹⁰⁶ Man savner en forståelse for den nyere antropologiske forsknings dynamiske analyse af slægtsrelationer som et strategisk redskab i et uophørligt spil om social magt og position. Nogenlunde samtidig med Paludans bog viste den norske historiker Lars Ivar Hansen hvilke vidtrækkende forskningsperspektiver der ligger i en sådan, eksplicit komparativ betragtningsmåde.¹⁰⁷ Også Lars Ivar Hansen lægger vægt på komparationen mellem slægtsstrukturerne og arverettens udvikling henholdsvis i Norden og i Vesteuropa i højmiddelalderen. Hans hypoteser om den samfundsmæssige baggrund for de konstaterede variationer i de nordiske landskabsloves arve-regler afviger dog væsentlig fra de overvejelser jeg har fremsat ovenfor, navnlig ved en vidtgående accept af Goodys hypotese om et modsæt-

¹⁰⁴ Sst., s. 114.

¹⁰⁵ F.eks. Ulsig, *Danske adelsgodser*, s. 19-54; Ulsig, *Landboer og bryder; Porsmose, Midalder*, s. 255-265.

¹⁰⁶ Arne Odd Johnsen, *Fra ættesamfund til statssamfund*.

¹⁰⁷ Lars Ivar Hansen, *Slektskap, eiendom og sosiale strategier*. Paludan har ikke kunnet drage nytte af denne artikel, men allerede tidligere forelå en omfattende, nordisk forskning ud fra samme synsvinkel, som Lars Ivar Hansen bygger videre på; se henvisningerne sst., s. 104.

ningsforhold mellem Kirken og det verdslige samfunds slægtsstrukturer. Og skønt Lars Ivar Hansen refererer diskussionen om *laudatio parentum* i Frankrig, tager han ikke klart stilling til odelsrettens funktion i forbindelse med sin drøftelse af arverettens udvikling i nordisk højmiddelalder.¹⁰⁸

Det vil føre for vidt at uddybe disse spørgsmål her, men divergensen understreger behovet for yderligere udforskning af de temaer Paludan har taget op: Ægteskabsret, arveret, sociale magt- og afhængighedsforhold. Opgaven må være at benytte det komparative perspektiv til at nå til en forståelse af kompleksiteten bag det fragmentariske kildemateriale til Nordens højmiddelalderlige samfundshistorie, og her står der umådelig meget tilbage at gøre.

Danmark og Europa

Helge Paludan er vel nok den historiker der mest udførligt har påvist den ideologiske dagsorden og de ideologiske aner bag Arups og Hal Kochs illusion om et gammeldansk samfund bestående af frie og lige andelsbønder.¹⁰⁹ Der er en egen skæbnens ironi i at netop han her lader forestillingen om det tidligmiddelalderlige danske (eller nordiske) samfunds grundlæggende forskellighed fra de samtidige europæiske samfund smutte ind igen ad bagdøren, nu forklædt som »odelssamfundet«. Det forekommer som om den inderste og mest rodfæstede kerne i den danske historiografiske tradition om højmiddelalderen er forestillingen om de nordiske samfund som en verden der på afgørende punkter var anderledes end den europæiske kultur hvori den blev integreret fra og med kristningen.

Skal Danmarks historie i højmiddelalderen behandles i et virkeligt komparativt perspektiv, er det dette udgangspunkt der skal gøres op med. Bestod der afgørende teknologiske og produktionsmæssige forskelle mellem Danmark og Vest- og Centraleuropa i vikingetid og højmiddelalder? Næppe. Vil det da ikke være venteligt at man trods forskelle i kulturel arv skulle kunne finde dybtliggende overensstemmelser mellem samfundsformer og adfærdsnormer i et større, europæisk kulturområde? Det er allerede længe siden at den engelske historiker Timothy Reuter påpegede at generationer af historikere har ladet sig forblænde af karolingernes egen retorik til at opfatte Karolingerriget

¹⁰⁸ Sst., s. 134-145, sml. s. 114-115.

¹⁰⁹ Paludan, »Vor danske Montesquieu«; Paludan, Lighedens lov?

som en velordnet stat i modsætning til de barbariske naboer. Kradsen man lidt i den polerede overflade, afslører der sig et langt mere kaotisk og brutalt frankisk samfund som i høj grad delte politisk kultur med sine bretonske, danske og slaviske naboer. Frankernes sammenstød med »barbarerne« var ikke et sammenstød mellem radikalt forskellige verdener; parterne forstod hinanden så udmærket.¹¹⁰ Bevisbyrden må påhvile den der vil hævde at det ikke længere forholdt sig sådan i 1000-1200-tallet.¹¹¹

En sådan betragtningsmåde må gøre det naturligt at ændre selve udgangspunktet for enhver undersøgelse af danske forhold i højmiddelalderen. Udgangspunktet skal ikke være at søge efter vidnesbyrd om sammenstød mellem en hjemmegroet samfundsordens normer og europæiske normer der fuldt færdige blev importeret af Kirke og kongemagt fra et mere udviklet udland. Tværtimod bør man så uheldet som det nu kan gøres, spørge sig: Hvordan formede de tilsvarende forhold sig i resten af Europa på samme tid? Det er min påstand at en sådan fremgangsmåde vil føre til erkendelsen af vidtgående strukturelle ligheder på langt de fleste punkter. Deraf følger selvsagt ikke et postulat om at alt var ens over hele Europa.¹¹² Det ville nødvendiggøre kilde-læsninger der var lige så tvungne og kunstige som dem der tillod Kr. Erslev at nedgøre retshistorikeren Ludvig Holbergs værker for hundrede år siden. Men de uomtvistelige regionale variationer skal forklares på baggrund af en dybtgående overensstemmelse mellem samfundsstrukturerne over hele det område vi definerer som Europa.

Lið, Leding og Landeværn

Mig bekendt er den eneste større undersøgelse i de senere år der har søgt at anlægge et sådant perspektiv på dansk højmiddelalder, Niels Lunds disputats om ledingen fra 1996.¹¹³ Afhandlingens problemstilling udgår fra en konstatering af at de seneste årtiers revision af opfattelsen af Danmarks samfundsstruktur i højmiddelalderen også har trukket tæppet væk under den traditionelle opfattelse af ledingen som en slags middelalderlig pendant til den almindelige værnepligt. Det nødvendig-

¹¹⁰ Reuter, *Plunder and Tribute*, s. 91.

¹¹¹ Sml. diskussionen om forskelle og ligheder mellem det angelsaxiske samfund og de kontinentale, frankiske samfund, hvor tendensen nu er til at understrege de grundlæggende, strukturelle ligheder. Se f.eks. Morillo, *Warfare*, s. 19-28, især s. 27-28.

¹¹² Sml. understregningen af betydningen af regionale variationer i højmiddelalderens Europa i Lars Ivar Hansen, *Slektskap, eiendom og sociale strategier*, s. 115-118.

¹¹³ Lund, *Lið, Leding og Landeværn*.

gør en ny oparbejdelse af kildematerialet fra grunden, og som afsæt for dette arbejde foretager Niels Lund en gennemgang af tilsvarende fænomener i de lande vi normalt sammenligner os med: Karolingerriget, det angelsaxiske England, Norge og Sverige – en gennemgang der viser påfaldende ligheder over et vidtstrakt geografisk område og et langt tidsrum, fra Karolingernes 800-tal til den organisation man finder i de nordiske landskabsloves 1100-1200-tal.

Denne komparation fører ham til skarpere end det tidligere er sket, at skelne mellem forpligtelserne i forbindelse med offensiv og defensiv krigsførelse. I alle de undersøgte områder var deltagelse i offensiv krigsførelse i princippet en frivillig sag. Her måtte kongen alliere sig med individuelle stormænd som stillede med deres egne krigsstyrker, deres *lið*, hovedsagelig bestående af deres personlige »huskarle«. Kun til defensive formål kunne der pålægges den samlede befolkning en tjenestepligt. De danske kongers krigstogter mod England og Frankerriget i vikingetiden må derfor opfattes som kongelig anførte stormandsalliancer, baseret på *lið*en. De to store etaper i udviklingen af det system der kendes fra landskabslovene, ser Niels Lund i Knud den Helliges regeringstid og i Valdemar den Stores reformer. Knud den Helliges innovation var ifølge Niels Lund at han som den første søgte at indføre bestemte styrkemål for de tropper stormændene skulle stille når et offensivt felttog var besluttet, og tillige fastsatte bøder for udeblivelse fra denne pligtige tjeneste. I modsætning til den senere ledingskat var bøden en fast afgift pr. næse – ganske bogstaveligt: *nefgjald*, dvs. næsepenge. Kravet om ledingsbøde af hele den opløste Englandshær fra 1085 fik dermed samme virkning som en generel kopskat på aristokratiet. Foranstaltningen udgjorde et sådant brud på sædvanen at den foranledigede det oprør der kostede kongen livet. Da adskillige af de fåtallige diplomater fra første halvdel af 1100-tallet omtaler en kongelig ret kaldet *expeditio*, i et enkelt brev endog benævnt ved det danske udtryk *lethang withe* (ledingsbøde), antager Niels Lund dog at det senest under kong Niels er lykkedes kongen at få anerkendt en ret til at opkræve sådanne bøder i forbindelse med indkaldelsen af militære styrker, men han antager at bøderne blev betalt af de velhavende bønder der havde ressourcer til at møde i det offensive stormandsudbud. Analysen af de berettende kilders udsagn fører ham nemlig til at konkludere at samtlige felttog hvorom vi har nærmere viden, fortsat var sammensat af stormænd der efter rådslagning sluttede op om kongens planer med deres egne, væbnede styrker. Først med en reform af ledingsvæsenet, af Niels Lund dateret 1170 × 1171, indførtes en permanent, defensiv ledingsordning hvor en fjerdedel af landets søstridskræfter efter tur gjorde aktiv tjeneste som

kystvagt mod venderne (Skånske Ledingsrets udgærdsleding), mens de øvrige tre fjerdedele afløste tjenesten ved en skat (Skånske Ledingsrets »ret leding«). Begge forpligtelser pålignedes efter jordbesiddelse. Det var denne kombinerede kystvagt og skat der blev reguleret ved landskabslovenes ledingsbestemmelser, uden at man i øvrigt har noget grundlag for at vurdere i hvor høj grad de enkelte elementer i disse bestemmelser måtte gå tilbage til reformen 1170 × 1171.

Niels Lund har opstillet en hypotese der på særdeles konsekvent måde tager udgangspunkt i den nyere forsknings billede af det højmiddelalderlige Danmark som et aristokratisk domineret og socialt stærkt differentieret samfund. Indførelsen ca. 1170 af en ny form for militær tjenestepligt, en kombination af forsvarstjeneste og skat, var en tilpasning til at en del af de mænd der tidligere deltog i det aristokratiske hærøpbud, på grund af arvedelinger og andre forhold ikke længere var i stand til at opfylde deres forpligtelser. Herremandsstandens forpligtelser var den direkte videreførelse af den gamle form for leding. Landskabslovenes leding var en nyskabelse fra Valdemarstiden. Ikke alle dele af denne rekonstruktion fremgår dog lige tydeligt af fremstillingen, og den efterfølgende diskussion af bogens teser yder faktisk læseren en betydelig hjælp til forståelsen.¹¹⁴

En selektiv komparation

Man behøver ikke tilslutte sig alle Niels Lunds konklusioner for at indse værdien og betydningen af den nordiske og europæiske komparation han tager udgangspunkt i, i eksplicit modsætning til Sture Bolins puristiske bestræbelse på alene at bygge på det danske kildemateriale.¹¹⁵ Men han bruger først og fremmest sine europæiske komparationer til at understrege nødvendigheden af at skelne mellem reglerne for militærtjeneste ved henholdsvis offensiv og defensiv krigsførelse og til at påpege at det ofte er vanskeligt at skelne mellem udbud på grundlag af en almen tjenestepligt og mobilisering af individuelle stormænd med deres væbnede følger. Komparationen holder sig mest til tekniske detaljer, mens man savner en videre komparation med hensyn til sammenhængen mellem samfundsstruktur og militærorganisation i det europæiske sammenligningsmateriale.

¹¹⁴ Albrechtsen, anmeldelse, og navnlig Niels Lunds gensvar: Lund, *Leding, bønder og inert*; jeg vil gerne takke forfatterne for at have givet mig lejlighed til at se disse indlæg i manuskript inden udgivelsen.

¹¹⁵ Lund, *Lið, Leding og Landeværn*, s. 25, med henvisning til Bolin, *Ledung och frälse*, s. 4.

Komparationens kronologiske og geografiske afgrænsning synes også at rumme et problem i forhold til Niels Lunds metodisk stringente holdning til brugen af det danske kildemateriale. Han udgår fra det indlysende rimelige ræsonnement at det er usandsynligt at en hvilken som helst institution, herunder ledingen, kunne bestå uforandret gennem flere århundreder, og at det derfor ikke er tilladeligt at foretage tilbageslutninger fra landskabslovenes ledingsordning som er nedskrevet i første halvdel af 1200-tallet – idet Niels Lund accepterer Adolf Schücks argumenter for at betragte Skånske Ledingsret som samtidig med resten af Skånske Lov, skønt ledingsretten kun kendes gennem to sene håndskrifter.¹¹⁶ Men når komparationen udstrækkes videre end til de indlysende paralleller i de norske og svenske landskabsloves bestemmelser,¹¹⁷ indskrænker gennemgangen sig til krigstjenestepligten i Karolingerriget i 800-tallet og den angelsaxiske *fyrð* i 800-900-årene.¹¹⁸

Begrundelsen for disse valg er tydeligst med hensyn til angelsaxerne. Også for det angelsaxiske samfunds vedkommende har de seneste årtiers forskning bragt et opgør med en ældre, germanistisk orienteret tolkning, idet man har fremhævet samfundets aristokratisk dominerede karakter. *Og hvis et samfund, der ligesom det danske har været regnet for hørende til den germanske »familie«, udsættes for en gennemgribende omfortolkning, er der al mulig grund til at være opmærksom på implikationerne på de punkter, hvor tolkningen af dansk materiale skatter til det germanske fællesskab.*¹¹⁹ Komparationen har altså primært en negativ pointe: Hvis fyrden ikke udsprang af et urgermansk, militært folkefællesskab, men var organiseret for at opfylde aktuelle ressourcebehov for kongemagten og en aristokratisk krigerstand, er det nærliggende at formode at noget tilsvarende gjaldt for den nordiske leding.

Den karolingiske komparation finder ikke en så eksplicit begrundelse, om end argumentet for det angelsaxiske kapitel utvivlsomt også gælder for sammenligningen med Frankerriget. En vigtig pointe synes at være understregningen af arven fra den sene romerske kejsertid som en vigtig del af grundlaget for den karolingiske militære organisation¹²⁰ – endnu et argument imod den germanistiske tradition. Niels Lund påpeger i den forbindelse at også den danske ledingsordning hvor flere mindre bønder gik sammen om at udruste én mand, har nære parallel-

¹¹⁶ Lund, *Lið, Leding og Landeværn*, s. 247.

¹¹⁷ Sst., kap. 4-5.

¹¹⁸ Sst., kap. 2-3.

¹¹⁹ Sst., s. 47-48.

¹²⁰ Sst., s. 38-39.

ler i kejser Diocletians hærordning.¹²¹ I det hele taget fremhæver kapitlet om krigstjenestepligten hos frankerne gang på gang lighedspunkter med ledingsordningen i de danske landskabslove. Men Niels Lund drager ikke nogen konklusion deraf. Da hele hans metodiske tilgangsvinkel forbyder at antage at implikationen skulle være en kontinuitet fra Karolingernes til Valdemarernes militærorganisation, skal kapitlet måske opfattes som en antydning af at forfatterne til de danske ledingsbestemmelser fra Valdemarstiden kunne have skævet til et eller flere af de karolingiske kapitularier der regulerede det frankiske hærvæsen.

Bogens indledende, komparative kapitler rejser således spørgsmålet om hvad komparationen skal bruges til. Niels Lund tager vistnok ikke på noget tidspunkt eksplicit stilling til om Valdemarerne inddrog samtidige udenlandske forbilleder ved udformningen af den danske ledingsret. I den forstand står analysen, trods de komparative tiltag, solidt i den isolationistiske tradition: Lige som de tolkninger Niels Lund opponerer imod, tegner hans egen forklaring en rent intern, dansk udvikling, alene betinget af indre, danske samfundsudviklinger. Imidlertid var Valdemarstidens politiske samfund særdeles internationalt orienteret. Valdemar den Store indkaldte en englænder til at opbygge et tidssvarende, kongeligt kancelli, om end resultatet muligvis ikke helt levede op til ambitionerne.¹²² Danske stormandssønner sendtes til uddannelse ved Europas førende lærdomscentre.¹²³ Danmark stod i diplomatisk forbindelse med alle de større magter i det nordlige Europa. Det er i det mindste nærliggende at formode at man orienterede sig om forholdene i de lande man havde forbindelse med, når man overvejede reorganiseringer på det militære område. Det er derfor problematisk at Niels Lund ikke inddrager forholdene i 1100-1200-årene i disse lande i sin komparation.

Dansk leding og vesteuropæisk militærorganisation

Inden for rammerne af denne artikel er det ikke muligt at gå særlig langt i efterprøvningen af mulighederne i en sådan komparation, men nogle få forhold skal anføres. Navnlig forekommer det interessant at sammenligne Danmark med det anglo-normanniske og angevinske England som Valdemarerne havde ganske tætte forbindelser med.¹²⁴

¹²¹ Sst.

¹²² Skyum-Nielsen, *Kvinde og Slave*, s. 176-177.

¹²³ Sst., s. 271-272.

¹²⁴ Eksemplerne er bekvemt samlet, om end uden kildehenvisninger, i Leach, *Angevin Britain and Scandinavia*, s. 28-33.

Længe har den militærhistoriske forskning helt overvejende koncentreret sig om ridderhærenes kampteknik. I de senere år er denne holdning i forskningen imidlertid blevet ændret, og der lægges nu stor vægt på samarbejdet mellem rytteri og infanteri også i 1000-1100-årenes krigsførelse. I overensstemmelse hermed er der også kommet øget interesse for udskrivningen og organiseringen af disse infanteristyrker.¹²⁵ Der er uenighed om hvorvidt og i givet fald i hvilket omfang den angelsaxiske *fyrð*-organisation overlevede den normanniske magtovertagelse.¹²⁶ Kildematerialet tillader næppe et entydigt svar på kontinuitetsspørgsmålet, men i grunden er det muligvis heller ikke af afgørende betydning. Nok så væsentligt er det at bemærke at også i det »feudale« Frankrig hvis militære strukturer udgjorde normannernes baggrund, spillede den menige befolknings militærtjeneste som fodfolk og hjælpetropper en vigtig rolle i krigsførelsen.¹²⁷ De »feudale« hære i 1000-1100-årenes franske fyrstendømmer svarer vel så godt som noget til den form for stormandsopbud Niels Lund ser som karakteristisk for den danske leding i samme tidsrum. Men talrige franske privilegiebreve fra disse århundreder viser at det ikke betød at fyrsterne havde givet afkald på en almen, militær tjenestepligt. Tværtimod ser man dem forbeholde sig denne tjeneste, begrænse den eller give afkald på den som en særlig gunstbevisning.¹²⁸

I forhold til Niels Lunds syn på den ældre leding i Danmark er det vigtigt at påpege at den menige befolknings militære tjenestepligt i England og Frankrig vanskeligt kan opfattes som påhvilende en helt så snæver og elitær socialgruppe som Niels Lund synes at regne med.¹²⁹ Men med hensyn til organiseringen af dette militære opbud støtter det vesteuropæiske materiale fuldt ud hans billede af en »stormandsleding« hvor mandskabet blev opbudt af stormændene og mødte under deres kommando.¹³⁰ I slutningen af 1100-tallet ser man imidlertid en ny interesse hos de vesteuropæiske konger for at organisere den menige befolk-

¹²⁵ Morillo, *Warfare*, er et godt eksempel herpå.

¹²⁶ Accepteret af Morillo, *Warfare*, s. 47-48, mens kontinuitetshypotesen kritiseres skarpt af Richardson & Sayles, *The Governance of England*, s. 75.

¹²⁷ Se f.eks. Poly & Bournazel, *La mutation féodale*, s. 74-81.

¹²⁸ Prou, *De la nature du service militaire*, især s. 315-321.

¹²⁹ Lund, *Lið, Leding og Landeværn*, f.eks. s. 160, sml. s. 150-151, med henvisning til Skyum-Nielsen, *Kvinde og Slave*, s. 7.

¹³⁰ Richardson & Sayles, *The Governance of England*, s. 76. I det omfang eksemplerne hos Prou, *De la nature du service militaire*, tillader at sige noget om forholdet, svarer billedet i 1000-1100-tallets Frankrig ganske hertil. Prous eksplicite diskussion af hvem der havde ret til at udskrive den menige befolkning til militærtjeneste (sst., s. 320-321), er baseret på normative kilder fra 1200-tallet hvor romerretlig indflydelse kan have påvirket definitionerne.

nings militære potentiale under kongens direkte kontrol. Begyndelsen synes gjort i de angevinske besiddelser i slutningen af Henrik II's regeringstid. Henrik II's *Assize of Arms* i 1181 indførte minimumskrav til den militære udrustning hans engelske undersåtter skulle være i besiddelse af, gradueret efter indkomst over et vist minimumsbeløb,¹³¹ mens en tilsvarende forordning tidligere samme år var udstedt for hans franske besiddelser.¹³² Indførelsen af denne hjemmeværnslignende ordning skal have vakt en sådan opsigt at den franske konge og greven af Flandern straks udstedte lignende bestemmelser.¹³³

Man har ment at finde karolingiske forbilleder for denne lovgivning, men overensstemmelsen mellem *Assize of Arms* og de påberåbte longobardiske edikter og karolingiske kapitularier synes ikke at være særlig overbevisende.¹³⁴ *Assize of Arms* tolkes gerne som en »genoplivelse« af den angelsaxiske *fyrð*-leding,¹³⁵ men det er som nævnt absolut ikke indlysende at undersåtternes almene forpligtelse til militære ydelser skulle være gået i glemmebogen i de foregående årtier,¹³⁶ og den forudgående udstedelse af en forordning af lignende indhold som *Assize of Arms* for Henrik II's kontinentale besiddelser må have haft sit juridiske grundlag i en tjenestepligt med rødder i Frankerriget.¹³⁷ En vigtig, men vistnok noget overset baggrund for forordningerne er tidens fredslovgivning, idet man netop i slutningen af 1100-tallet finder bestræbelser på at indskrænke befolkningens ret til at bære våben i fredstid. Denne sammenhæng er meget tydelig i Frederik Barbarossas rhinfrankiske landefred af 1179 hvori tysk forskning har set en tysk parallel til *Assize of Arms*.¹³⁸ Landefreden forbyder først den menige landbefolkning at bære andre våben end sværd uden for byerne og overhovedet at bære våben i byerne, men forpligter dem derefter til at have våben hjemme hos sig så de

¹³¹ Powicke, *Military Obligation*, s. 54-56; Stubbs, *Select Charters*, s. 181-184.

¹³² Boussard, *Le gouvernement*, s. 538.

¹³³ Sst., sml. Petit-Dutaillis, *La monarchie féodale*, s. 189 med note 490.

¹³⁴ Stubbs, *The Constitutional History*, s. 633 med note 3. Accepteret af Powicke, *Military Obligation*, s. 55.

¹³⁵ Powicke, *Military Obligation*, s. 54-56; Richardson & Sayles' kritik (ovenfor, note 126) kunne i hvert fald delvis skyldes at de udgår fra den ældre forsknings opfattelse af *fyrð*en som et germansk folkeopbud.

¹³⁶ Powicke, *Military Obligation*, s. 48-54.

¹³⁷ Boussard, *Le gouvernement*, s. 538, som dog tøvende og uden konkrete argumenter accepterer et kendskab til angelsaxisk lovgivning som forudsætning for Henrik II's kontinentale forordning.

¹³⁸ Mitteis, *Der Staat des hohen Mittelalters*, s. 270.

på øvrighedens bud kan kaldes ud til forfølgelse af fredsbrydere.¹³⁹ Tilsvarende udgør *Assize of Arms* ikke kun et minimumskrav, men også en maksimumsbestemmelse med hensyn til befolkningens bevæbning.¹⁴⁰

Interessen for den menige befolknings militære potentiale indskrænkede sig ikke til denne form for regulering af dens våbenbesiddelse, men endnu i de første år af 1200-tallet havde Johan uden Lands bestræbelser på at mobilisere den menige befolkning et temmelig improviseret præg.¹⁴¹ Først med Henrik III's *commissions of array* i 1230 har man et klart vidnesbyrd om en gennemtænkt og formentlig effektiv organisering af den menige befolknings militære potentiale under kongelige embedsmænds kontrol.¹⁴² I Frankrig ser man i de sidste år af 1100-tallet en gennemgribende reorganisering af den ikke-adelige befolknings militære forpligtelser i den franske konges domæner, begyndende med fastsættelsen af bestemte styrkemål i Filip Augusts *prisee des sergents* i 1194. Lige som i den danske leding er det vanskeligt i denne ordning at adskille det militære og det fiskale aspekt.¹⁴³

De danske landskabsloves detaljerede forskrifter for ledingens udskrivning og bevæbning er ikke identiske med bestemmelserne i de omtalte engelske, franske og tyske forordninger, men de følger sig naturligt ind i en kontekst af vesteuropæiske reformer og præciseringer af den menige befolknings militære tjenestepligt. Blot indledes disse reformer et eller to årtier efter den formodede, gennemgribende reorganisering af den danske leding ca. 1170 og dermed tættere på landskabslovenes nedskrivningstidspunkt. Selv om man skal være varsom med at overdrive Danmarks underudviklethed i forhold til resten af Europa i denne periode, forekommer det dog mindre sandsynligt at den danske konges militære organisation skulle have været så meget forud for de mest »bureaukratiske« magter i Vesteuropa.

Sammenhængen mellem fredslovgivning og bevæbningsforskrifter i Tyskland, England og Frankrig er interessant set i forhold til Valde-

¹³⁹ *Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio IV*, 1, nr. 277, cap. 14, s. 382: *Rustici et eorum condicionis viri extra villas euntes nulla arma preter gladios ferant. In villis autem neque gladios neque alia arma portent. In domibus autem quelibet arma habeant, ut si iudex ad emendationem violatæ pacis eorum auxilium indigerit, cum armis parati inventantur, quoniam in hoc articulo iudicem sequi tenentur pro iudicis arbitrio et rei necessitate.*

¹⁴⁰ Stubbs, *Select Charters*, s. 183, cap. 6: *Quicumque burgensis plura arma habuerit, quam habere oportuerit secundum hanc assisam, ea vendat vel det vel sic a se alienet tali homini qui ea in servitio domini regis Angliæ retineat. Et nullus eorum plura arma retineat quam eum secundum hanc assisam habere oportuerit.*

¹⁴¹ Richardson & Sayles, *The Governance*, s. 113.

¹⁴² Sst., s. 113-115.

¹⁴³ Baldwin, *The Government of Philip Augustus*, s. 171-175.

marernes kendte initiativer på fredslovgivningens område.¹⁴⁴ De nordiske landskabsloves bestemmelser om »folkevåben« er væsentlig mindre detaljerede end *Assize of Arms*,¹⁴⁵ og en direkte påvirkning er ikke sandsynlig – elementære militære hensyn har vel altid gjort det nødvendigt at stille bestemte krav til mandskabets udrustning. Men den udtrykkelige specificering af gerningsmændenes bevæbning med *folcwapn* som en af betingelserne for at straffe dem for hærværk i Knud VI's skånske manddrabsforordning af 1200¹⁴⁶ og i Arvebog og Orbodemål¹⁴⁷ kunne muligvis tyde på at forseelsen ikke blot lå i fredsbruddet, men også i misbruget af de »folkevåben« som befolkningen skulle besidde til brug i kongens tjeneste.¹⁴⁸ Dette kunne eventuelt også være en del af baggrunden for Skånske Lovs bestemmelser om ejerens forpligtelse til at tage vare på sine våben og om hans ansvar for de skader tredjemand måtte forvolde med dem.¹⁴⁹ Dette kan dog kun være en forsigtig hypotese.

Komparationen med Vesteuropas førende magter i perioden tjener alt i alt til at bestyrke Niels Lunds forbehold mod at se landskabslovenes ledingsbestemmelser som en direkte afspejling af en reform ca. 1170. Skånske Lovs kapitel 75 som er diskuteret ovenfor i forbindelse med Helge Paludans *Familia og familie*, peger i samme retning, for det ligner mest af alt et urealistisk og derfor mislykket forsøg på at fastlåse udskrivnings- og beskatningsgrundlaget. Det forekommer ikke sandsynligt at en juridisk uklarhed som den der fremgår af Skånske Lovs kapitel 75-76, havde kunnet bestå i flere årtier, og det kunne indicere at ledingens og beskatningens udskrivningsmåde var blevet reformeret kort før lovens nedskrivning.¹⁵⁰

¹⁴⁴ Fenger, *Fejde og mandebod*, s. 362-381.

¹⁴⁵ KLNLM, 4, art. Folkvapen (Gerhard Hafström), sp. 474-477.

¹⁴⁶ *Danmarks gamle Landskabslove* [DGL], bd. 1^e, s. 776. Ordet *folcwapn* er forvansket i håndskrifterne, men kan rekonstrueres ved hjælp af den danske oversættelse af bestemmelsen i Skånske Lovs kap. 88; DGL, bd. 1^e, s. 67. Ordet hærværk indgår ikke i dette kapitel, men bødesatserne er de samme som i det foregående kapitel hvor der eksplicit er tale om *herwarki*.

¹⁴⁷ Arvebog & Orbodemål 3:4, DGL, bd. 7, s. 72, og de deraf afhængige bestemmelser i Valdemars sjællandske Lov, ældre redaktion 152 (DGL, bd. 8, s. 72) og yngre redaktion 56 (DGL, bd. 8, s. 310), og i Eriks sjællandske Lov 2:16 (DGL, bd. 5, s. 91), i alle tilfælde eksplicit benævnt hærværk.

¹⁴⁸ Jyske Lov 3:4, DGL, bd. 2, s. 362.

¹⁴⁹ Kap. 106-107, DGL, bd. 11, s. 80.

¹⁵⁰ Sml. Porsmose, *Den regulerede landsby*, bd. 2, s. 454; ræsonnementet indgår dog her i en ganske anden kontekst.

Skete der en ledingsreform ca. 1170?

Hvis landskabslovenes ledingsbestemmelser ikke er væsentlig ældre end lovenes nedskrivningstidspunkt, rejser det spørgsmålet om der er grundlag for at tillægge ledingsreformen ca. 1170 en så afgørende betydning som den har været tillagt siden Erslev, og som den også tillægges hos Niels Lund, om end han omtolker dens betydning i forhold til den tidligere forskning: Hvor man hidtil har betragtet den fjerdedel af styrken der skulle gøre permanent tjeneste, som herremandsstandens oprindelse,¹⁵¹ ser Niels Lund det som indførelsen af en rotationsordning for aktiv ledingstjeneste i ét år, fulgt af tre års ydelse af ledingsskat («ret leding»), og helt adskilt fra herremandsstanden, hvis rod er det oprindelige stormandsopbud. I modsætning til den tidligere forskning ses nyheden i reformen således i at den hidtidige ledingstjeneste for den økonomisk svageste del af det gamle bondeopbud blev forvandlet til en kombineret vagttjeneste og skattepligt.¹⁵²

Reformen kendes kun fra Saxo, hvor den eksplicit begrundes med den ændrede militære situation efter Rygens nedkæmpelse i 1169.¹⁵³ Niels Lund anfører helt korrekt at Saxo nævner reformen forud for omtalen af kirkefesten i Ringsted i 1170.¹⁵⁴ Når han alligevel i det følgende opererer med den bredere datering 1170 × 1171,¹⁵⁵ skyldes det vel at en så omfattende reorganisering må formodes at have krævet nogen tid. Men intet i Saxos tekst tyder på at det drejede sig om et stort og kompliceret reformarbejde. Tværtimod:

Da alle Rígets Farvande, selv efter at Rygen var bleven indtaget, endnu stadig hjemsøgte af Sørøverne, traf Danskerne den kløgtige Foranstaltning, at der skulde holdes Tal over Flaaden, og at hvert fjerde Skib skulde ligge ude paa Vagt imod Sørøverne, saa længe Aarsens Tid tillod det, saa at nogle ved at gjøre det til Stadighed sparede alle de andre for det Arbejde, de ellers maatte gjøre. Danskerne udrettede nemlig med faa Folk, som stadig laa ude, lige saa meget som med store Krigstog nu og da. Til den tjeneste bestemte man, at der især skulde udtages unge Mænd, som ikke var gifte, for at ikke Længsel efter Konerne skulde svække Krigsfolkenes Mod og Iver. De fik Absa-

¹⁵¹ Erslev, *Valdemarernes Storhedstid*, s. 147; sml. Malmros, *Den danske ledingsflådes størrelse*, s. 35.

¹⁵² Lund, *Leding, bønder og inert*.

¹⁵³ Saxo, s. 4771-10.

¹⁵⁴ Lund, *Lið, Leding og Landeværn*, s. 233-234.

¹⁵⁵ Sst., s. 236.

*lon og Kristofer til Høvidsmænd, og de nøjedes ikke med at holde sig inden for Landets egne Farvande, men besøgte ogsaa Rygens Kyster og Bugterne ved Leutz.*¹⁵⁶

De eneste beslutninger der skulle tages, var at afgøre hvilken del af flåden der skulle udrustes i foråret 1170, at det fortrinsvis var unge, ugifte mænd der skulle møde, og hvem der skulle have kommandoen, nemlig Absalon og kong Valdemars illegitime søn Christoffer. Ingen af delene kan have krævet en omfattende nyfordeling af ledingsbyrden.

Umiddelbart efter at have skildret denne reform går Saxo over til at berette at kong Valdemar indkaldte til kirkemødet i Ringsted, hvorefter han gav den nærmestliggende del af flåden ordre til at stå ud på togt således at den kunne være hjemme igen i tide til at deltage i festlighederne i Ringsted til Skt. Hans.¹⁵⁷ Flåden drog til Øland hvor den kom i blodig kamp med en plyndrende flåde fra Estland og Kurland, hvorefter den vendte hjem til den fastsatte dag, decimeret men sejrrig. Af den udførlige skildring af kampen mod balterne fremgår det at flåden var under kommando af Christoffer og Absalons broder Esbern Snare, og at flere af Absalons fremtrædende hirdmænd var blandt de faldne. Absalon selv optræder ikke – formentlig var han for en gangs skyld optaget af kirkelige forretninger i forbindelse med forberedelsen af Ringsted-festen – men kommandoforholdene og mandskabet levner ikke nogen tvivl om at det var den nyindførte »kystvagt« der her fik sin ild-dåb. Styrken bestod af både aristokrater og jævne folk: Da de baltiske sørøvere omsider var udslettet, sorterede man de faldne danske; ædlin-gene blev nedsaltet og bragt hjem til hæderfuld begravelse, mens de menige fik en massegrav på slagmarken.¹⁵⁸ Saxos beretning synes at til-lade to konklusioner som afviger fra Niels Lunds tolkning: Ledingsre-formen var en kendsgerning allerede i foråret 1170, og bortset fra kongens og Absalons fravær er der intet i flådens persongalleri der adskil-ler den fra vendertogenes leding. Reformen kunne sættes i værk umid-delbart, fordi den ikke krævede nogen ændring i mobiliseringsproce-durerne.

Det er en plausibel hypotese at »ledingsreformen« 1169 (som således må være den rigtige datering) ligger bag Skånske Ledingsrets regel om at udgærdsleding kun skulle ydes hvert fjerde år. Dette har imidlertid ikke nogen nødvendig tidsmæssig sammenhæng med reguleringen af

¹⁵⁶ *Saxo Grammaticus: Danmarks Krønike*, s. 233.

¹⁵⁷ Saxo, s. 477¹¹⁻²².

¹⁵⁸ Sst., s. 477²²-480¹⁸.

skattens hhv. tjenesteplichtens udskrivningsgrundlag. Der er heller ikke nogen grund til at formode at udgærdsledingen udgjorde en ny forpligtelse. Saxos skildring af Ølandstogtet i foråret 1170 tyder decideret på det modsatte.

Leding og samfundsstruktur

Hvad bliver der så tilbage af Niels Lunds hypotese om den store omdannelse af ledingen hvor den gamle storbondeleding videreførtes i herremandsopbuddet efter at have udskilt sine økonomisk svageste lag som en skattepligtig kystvagtleiding? Formentlig kun den første del. Påvisningen af at stormænd og deres væbnede følge udgjorde den professionelle kerne i den danske konges stridskræfter så langt tilbage i tiden som man kan følge dem, og at herremandsstandens pligter og privilegier videreførte denne struktur i stedet for at bryde med en ældre organisationsform, bringer på overbevisende måde vor forståelse af ledingen i overensstemmelse med billedet af et socialt stærkt differentieret, højmiddelalderligt dansk samfund, domineret af mægtige aristokrater. Det gør den danske ledingsordning sammenlignelig med afgørende grundtræk i militærvæsenet i resten af Europa i de samme århundreder, og det eliminerer nødvendigheden af at tillægge »ledingsreformen« i 1169 en betydning for herremandsstandens udvikling som Saxos nøgterne tekst ikke kan begrunde.

Men netop sammenligningen med det øvrige Europa tyder på at det andet element i Niels Lunds hypotese bygger på en overkorrigering af det tidligere billede af en leding af værnepligtige, frie og lige selvejerbønder. Intetsteds i Europa var stormandsopbuddets militære rolle så enerådende at man gav afkald på at udnytte den menige befolknings militære potentiale. Og intetsteds i Europa var storgodsstrukturen så enerådende at der ikke tillige var en betydelig mængde bønder på små og middelstore familiebrug, mænd der nok var deres egen værge, og som kunne yde både skat og militærtjeneste, men som ikke indgik i nogen stormands væbnede følge, end mindre var stormænd selv. Heller ikke i Danmark kan man ignorere eksistensen af denne kategori af jordbrugere. Både det skriftlige og det arkæologiske kildemateriale vidner om at storgodser hhv. storgårde og middelstore familiebrug eksisterede side om side, selv om vi formentlig aldrig vil kunne afgøre hvor stor en del af Danmarks befolkning og jord der kunne henregnes til hver af disse kategorier, og det ikke er sandsynligt at man skulle kunne skelne

jordegne bondegårde fra landbogårde i det arkæologiske materiale.¹⁵⁹ Og hvis der var en betydelig befolkningsandel af »almindelige« bønder på familiebrug, er det ekstremt usandsynligt at kongemagten ikke fra starten (hvornår det så end var, men vi skal i hvert fald et godt stykke tilbage i vikingetiden) skulle have søgt at få mest muligt ud af dem, økonomisk og militært¹⁶⁰ – ligesom i resten af Europa. Niels Lunds billede af hvorledes den militære udnyttelse af befolkningens ressourcer blev reorganiseret i tiden omkring 1200, holder ikke for en nærmere prøvelse. Men han har sandsynliggjort *at* der skete en ændring på denne tid, og en sammenligning med Vesteuropa i samme periode synes at tillade nogle hypoteser om ændringens tidspunkt og karakter.

For en frugtbar komparation

At hævde eksistensen af en betydelig befolkningsgruppe af »almindelige« bønder på familiebrug – i hvert fald delvis baseret på en selvforsyningsøkonomi – er ikke det samme som at postulere at de var »uafhængige«. I højmiddelalderens konfliktfyldte samfund og ritualiserede retsvæsen ville den være ilde stedt der ikke havde en mægtigere beskytter.¹⁶¹ Derfor var det altid stormændene der førte det store ord. Men de former hvorunder de udøvede deres dominans, kunne variere betragteligt, ikke blot geografisk, men også over tid. Og først når vi har udformet en nogenlunde overbevisende hypotese om disse dominationsforholds udvikling i Danmarks højmiddelalder, kan vi gøre os håb om at få præciseret meningen med vage bekvemmelighedsudtryk som »stormænd«, »storbønder«, »bønder«, hvis uklarhed i øjeblikket hæmmer enhver diskussion af periodens samfundsforhold¹⁶² – således også i nærværende indlæg. Niels Lund har forsøgt at operere med en mere præcis definition af »bønderne«, men det billede af udviklingen han når frem

¹⁵⁹ Porsmose, *Middelalder*, s. 255-265. Specielt om det arkæologiske materiale, se f.eks. Porsmose, *Den regulerede landsby*, 2, s. 369-371; Liebgott, *Dansk middelalderarkæologi*, s. 17-39; *Landbebyggelse i middelalderen*, navnlig artiklerne Nils Engberg, Resultater og tendenser i dansk landsbyarkæologi, s. 11-20, Per Kristian Madsen, Gård, toft og bol: Arkæologisk punktundersøgelse i Vester Vedsted sydvest for Ribe, s. 21-28, Palle Siemen, Gårde og tofter på Esbjergegnen, s. 29-54, og Hans Skov, Hustyper i vikingetid og tidlig middelalder: Udviklingen af hustyperne i det gammeldanske område fra ca. 800-1200 e.Kr., s. 139-162, specielt s. 143-146. Udviklingens kompleksitet antydes i Ditlev L. Dall Mahler, *Stabilitet – Labilitet: Tanker om den middelalderlige landsby: Tårnby, sst.*, s. 85-98, sml. Hoff, *Lov og Landskab*, s. 120-121.

¹⁶⁰ Ulsig, *Landboer og bryder*, s. 159.

¹⁶¹ Sml. Fenger, »Kirker rejses alle vegne«, s. 118.

¹⁶² Sml. Ulsig, *Omkring Niels Skyum-Nielsens Kvinde og Slave*, s. 245-254.

til, er ikke plausibelt, fordi kildematerialet ikke vidner om en så markant forskydning i besiddelsesforholdene i slutningen af 1100-tallet som hans hypotese synes at fordre, og man savner en drøftelse af de mulige former for magtrelationer mellem hans (stor)bondekrigere og det omgivende landbosamfund.

Hermed er vi tilbage ved problemstillingen fra Helge Paludans *Familia og familie*. Spørgsmålet om magtstrukturerne i højmiddelalderens Danmark er centralt i begge de bøger som er behandlet i denne artikel. Spørgsmålet om hvordan den dansk-europæiske komparation skal gribes an, er centralt for problemerne ved dem begge. Skal komparationen være frugtbar, skal den ikke tage form af at man henter en fiks og færdig (og derfor nødvendigvis forsimplet og fordrejet) model fra udenlandsk forskning og presser den ned over det genstridige danske kildemateriale. Det har strengt taget ikke meget med komparation at gøre. Og komparationen skal sammenligne det sammenlignelige. Højmiddelalderens Danmark skal primært sammenlignes med de samtidige, vest- og centraleuropæiske lande. De er en mere sandsynlig inspirationskilde for Valdemarerne og deres forgængere end karolingiske kapitularier og angelsaxiske love. Det kan vel ikke aldeles udelukkes at man i Danmark i 1100-1200-årene faktisk kan have kendt og ladet sig inspirere af sådanne ældre retskilder; men man bør huske på at de trykte, tekstkritiske udgaver har givet disse juridiske tekster en langt større udbredelse i den moderne forskerverden end mange af dem kan have haft i deres samtid og nærmere eftertid. Således er en af de centrale tekster Niels Lund anfører vedrørende den karolingiske militærorganisation, Karl den Stores *Capitulare de exercitu promovendo*, kun bevaret i et enkelt 1000-tals håndskrift af sydtysk oprindelse.¹⁶³ Under alle omstændigheder ville den brug man gjorde af sådanne tekster, have været betinget af tendenser i tiden som bedst vil kunne forstås ved sammenligning med samtidige forhold og vilkår i nabolandene.

Heller ikke middelalderens mennesker levede nemlig i fortiden, selv om de er fortid for os. De levede i deres egen nutid, og når de stod over for et problem og ønskede at vide hvordan andre håndterede tilsvarende problemer, var det deres samtidige udland de måtte søge råd hos – i endnu højere grad end i vore dage, fordi deres muligheder for at få præcis viden om hvad man havde gjort i fortiden, var så langt ringere end vores. Det har en betydelig interesse at sammenligne Valdemarer-

¹⁶³ Lund, *Lið, Leding og Landeværn*, s. 42; se generelt Mordek, *Karolingische Kapitularien*, heri specielt om *Capitulare de exercitu promovendo*: s. 43 n. 108, sml. s. 39 n. 77.

nes leding med Karolingernes *expeditio* og med angelsaxernes *fyrð*, fordi det vidner om at det drejer sig om en institutionsform der var uhyre stabil i sine grundelementer. Men de forhold Valdemarerne kunne få præcis viden om, var Henrik II af Englands, Frederik Barbarossas, Filip Augusts og andre samtidiges militærvæsen. Når man har foretaget sammenligningen med samtidige forhold i naborigerne, bliver næste trin så at efterspore hvorledes forskelle og ligheder måtte afspejle parallelle, men autonome udviklinger, direkte lån ved kulturimport i et fremmed miljø, eller – nok så sandsynligt – blandingsformer mellem disse to yderpunkter.

I denne komparation er det vigtigt at man som dansk middelalderhistoriker ikke forholder sig for beskeden til de udenlandske modeller.¹⁶⁴ Den (institutionelt) feudale model for de vesteuropæiske samfundsstruktur i højmiddelalderen *er gået i opløsning*;¹⁶⁵ men den er endnu ikke erstattet af en overbevisende, ny syntese. Det er vigtigt at den syntese den internationale middelalderforskning i disse år møjsommeligt arbejder hen imod, ikke bliver konstrueret på et lige så snævert, regionalt grundlag som den feudale model. Det er blandt andet vores forpligtelse som danske middelalderhistorikere at bidrage dertil.

¹⁶⁴ Jf. diskussionen ovenfor (ved note 93-95) af *laudatio parentum* og slægtninges anfægtelse af godsgaver.

¹⁶⁵ Se f.eks. Reynolds, *Fiefs and Vassals*.

Citeret litteratur:

- AGNES ARNÓRSDÓTTIR & THYRA NORS, »Ægteskabet i Norden og det europæiske perspektiv: Overvejelser om især danske og islandske normer for ægteskab i 12.-14. århundrede« (under udgivelse).
- ESBEN ALBRECHTSEN, anmeldelse i *Historisk Tidsskrift*, 98, 1998, s. 395-401, af LUND, *Lið, Leding og Landeværn*.
- ERIK ARUP, *Danmarks historie*, 1-2, 1925-1932.
- JOHN W. BALDWIN, *The Government of Philip Augustus: Foundations of French Royal Power in the Middle Ages*, Berkeley etc., 1986.
- STURE BOLIN, *Ledung och frälse: Studier och orientering över danska samfundsförhållanden under äldre medeltid*, Lund, 1934.
- KARL BOSL, *Europa im Aufbruch: Herrschaft, Gesellschaft, Kultur vom 10. bis zum 14. Jahrhundert*, München, 1980.
- JACQUES BOUSSARD, *Le gouvernement d'Henri II Plantagenêt*, Paris, 1956.
- CARSTEN BREENGAARD, *Muren om Israels hus: Regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170*, 1982.
- JAMES A. BRUNDAGE, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago/London, 1987.
- JAMES A. BRUNDAGE, *Medieval Canon Law*, London/New York, 1995.
- ANDERS BØGH M.F.L., »Dansk middelalderhistorie mellem tradition, blindgyder og nødvendig fornyelse«, i *Individ, slægt og magt i dansk middelalder, Den jyske Historiker*, 42, 1987, s. 5-11.
- ANDERS BØGH, »Magten i middelalderen: En skitse af statsmagtens etablering og udvikling i Danmark belyst ved etableringen og udviklingen af dommerfunktioner«, i *Individ, slægt og magt i dansk middelalder, Den jyske Historiker*, 42, 1987, s. 85-106.
- ANDERS BØGH, »Mellem modernisme og middelalder: Dansk middelalderhistorie før og nu«, i ERIK CHRISTIANSEN & JENS CHR. MANNICHE, red., *Historiens ansigter*, 1991, s. 35-52.
- AKSEL E. CHRISTENSEN, *Kongemagt og aristokrati: Epoker i middelalderlig dansk statsopfattelse indtil Unionstiden*, 1945 (genoptrykt med tilføjelser 1968).
- Danmarks gamle Landskabslove*, red. JOHS. BRØNDUM-NIELSEN & POUL JOHS. JØRGENSEN m.fl., 1933-1961.
- Danmarks Riges Breve*, 1. rk., 5, ved NIELS SKYUM-NIELSEN, 1957.
- Diplomatarium Danicum* [DD], 1938 ff.
- GEORGES DUBY, »Lignage, noblesse et chevalerie au XIIIe siècle dans la région mâconnaise: Une révision«, i *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*, 27, 1972, s. 803-825 (repr. i GEORGES DUBY, *Hommes et structures du moyen âge: Recueil d'articles*, Paris, 1973, s. 395-422).
- GEORGES DUBY, *La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise*, Paris, 1971 (opr. udg. 1953).
- KR. ERSLEV, »Europæisk Feudalisme og dansk Lensvæsen«, i *Historisk Tidsskrift*, 7. rk., 2, 1899, s. 247-305 (genoptrykt i KR. ERSLEV, *Historiske Afhandlinger*, 2, 1937, s. 1-41).

- KR. ERSLEV, *Valdemarernes Storhedstid: Studier og Omrids*, 1898.
- ADHÉMAR ESMEIN, *Le mariage en droit canonique*, 2. udg., 1-2, Paris, 1929-1935.
- THOR FALKANGER, *Odelsretten og åsetesretten*, Oslo etc., 1984.
- LOUIS FALLETTI, *Le retraits lignager en droit coutumier français*, Paris, 1923.
- OLE FENGER, *Fejde og mandebød: Studier over slægtsansvaret i germansk og gammel-dansk ret*, 1971.
- OLE FENGER, »Kirker rejses alle vegne«: 1050-1250 (OLAF OLSEN, red., *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, 4, 1989).
- JOSEPH FREISEN, *Geschichte des kanonischen Eherechts bis zum Verfall der Glossenliteratur*, 2. udg., Paderborn, 1893 (repr. Aalen, 1963).
- AEMILIUS FRIEDBERG, udg., *Corpus Iuris Canonici*, 1-2, Leipzig, 1879 (repr. Graz, 1959).
- MICHAEL H. GELTING, anmeldelse af *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* 4-6, i *Historisk Tidsskrift*, 93, 1993, s. 379-397.
- MICHAEL H. GELTING, »La communauté rurale, rouage de l'administration fiscale: L'exemple de la Maurienne, XIVE-XVE siècle«, under udgivelse i GIAN MARIA VARANINI m.fl., udg., *Le Alpi medievali nello sviluppo delle regioni contermini*.
- MICHAEL H. GELTING, »Europæisk feudalisme og dansk 1100-1200-tal«, i POUL ENEMARK, PER INGESMAN & JENS VILLIAM JENSEN, red., *Kongemagt og samfund i middelalderen: Festskrift til Erik Ulsig* (Arusia – Historiske Skrifter 6), 1988, s. 3-17.
- MICHAEL H. GELTING, »Magtstrukturer i Valdemarstidens Danmark«, under udgivelse i THORKIL DAMSGAARD OLSEN, red., *Viking og Hvidekrist*.
- MICHAEL H. GELTING, »Mellem udtørring og nye strømninger: Omkring en symposierapport om dansk middelalderhistorie«, i *Fortid og Nutid*, 32, 1985, s. 1-12.
- MICHAEL H. GELTING, »Military organization, social power and state formation in Denmark, 11th-13th century«, i ANNE NØRGÅRD JØRGENSEN & BIRTHE L. CLAUSEN, udg., *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD 1-1300: Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 2-4 May 1996* (PNM: Publications from The National Museum, Studies in Archaeology & History, 2), 1997, s. 48-54.
- CHRIS GIVEN-WILSON, *The Royal Household and the King's Affinity: Service, Politics and Finance in England 1360-1413*, New Haven, 1986.
- JACK GOODY, *The development of the family and marriage in Europe*, Cambridge, 1983.
- A. GUREVIČ, »Représentations et attitudes à l'égard de la propriété pendant le haut Moyen Âge«, i *Annales: Economies, Sociétés, Civilisations*, 27, 1972, s. 523-547.
- AARON GUREVICH, *Historical Anthropology of the Middle Ages*, udg. JANA HOWLETT, Chicago, 1992.
- AARON J. GURJEWITSCH, *Das Weltbild des mittelalterlichen Menschen*, Dresden, 1978 (russ. originaludgave 1972).
- LARS IVAR HANSEN, »Slektskap, eiendom og sosiale strategier i nordisk middelalder«, i *Collegium Medievale*, 7, 1994 (trykt 1996), s. 103-154.
- LARS HERMANSON, »Släkt, vänner och makt i det tidiga 1100-talets Danmark«, i *Historisk Tidsskrift*, 98, Kbh., 1998, s. 241-275.
- THOMAS HILL, *Könige, Fürsten und Klöster: Studien zu den dänischen Klostergründungen des 12. Jahrhunderts*, Frankfurt a/M etc., 1992 (Kieler Werkstücke, Reihe A, 4).
- ANNETTE HOFF, *Lov og Landskab: Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250*, 1997.

- LUDVIG HOLBERG, *Kirke og Len under Valdemarerne: Retshistoriske Afhandlinger*, 1899.
- NILS HYBEL, PER INGESMAN, JENS E. OLESEN & BJØRN POULSEN, »Dansk senmiddelalderforskning fremtid«, i *Fortid og Nutid*, 1995, s. 48-54.
- PER INGESMAN, »Rundt om krisen – dansk senmiddelalderforskning 1965-95«, i *Mangfoldighedens pris: Dansk faghistorie – en status*, *Den jyske Historiker*, 75-76, 1997, s. 25-39.
- STIG IUUL, *Fællig og Hovedlod: Studier over Formueforholdet mellem Ægtefæller i Tiden før Christian V's Danske Lov*, 1940.
- ARNE ODD JOHNSEN, *Fra ættesamfund til statsamfund*, Oslo, 1948.
- POUL JOHS. JØRGENSEN, *Dansk Retshistorie: Retskildernes og Forfatningsrettens Historie indtil sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede*, 2. udg., 1947.
- RUTH MAZO KARRAS, *Slavery and Society in Medieval Scandinavia*, New Haven/London, 1988.
- ERIK KROMAN, udg., *Den danske rigsløvgivning indtil 1400*, 1971.
- ERIK KROMAN & STIG IUUL, *Danmarks gamle Love paa Nutidsdansk*, 1-3, 1945-1948.
- ERIK KROMAN & STIG IUUL, *Skaanske Lov og Jyske Lov*, 1968.
- LUDOLF KUCHENBUCH, »Die Klostergrundherrschaft im Frühmittelalter: Eine Zwischenbilanz«, i *Herrschaft und Kirche: Beiträge zur Entstehung und Wirkungsweise episkopaler und monastischer Organisationsformen*, udg. FRIEDRICH PRINZ (Monographien zur Geschichte des Mittelalters, 33), Stuttgart, 1988, s. 297-343.
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, red. GEORG RONA m.fl., 1956-1978.
- Landbebyggelse i middelalderen: Huse og gårde = Hikuin*, 21, 1994.
- HENRY GODDARD LEACH, *Angevin Britain and Scandinavia* (Harvard Studies in Comparative Literature, 6), Cambridge (Mass.), 1921.
- NIELS-KNUD LIEBGOTT, *Dansk middelalderarkæologi*, 1989.
- THOMAS LINDKVIST, *Landborna i Norden under äldre medeltid* (Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Historica Upsaliensia, 110), Uppsala, 1979.
- NIELS LUND, »Leding, bønder og inert: En replik til Esben Albrechtsens anmeldelse af min *Lið, leding og landeværn*, med bemærkninger også til Michael Geltings debatoplæg i nærværende hæfte«, i dette nummer af *Historisk Tidsskrift*.
- NIELS LUND, *Lið, Leding og Landeværn: Hær og samfund i Danmark i ældre middelalder*, 1996.
- NIELS LUND, »Med Clio ad nye veje: Mellem metodisk nytænkning og Legoland«, i *Fortid og Nutid*, 1995, s. 114-120.
- RIKKE MALMROS, »Den danske ledingsflådes størrelse«, i POUL ENEMARK, PER INGESMAN & JENS VILLIAM JENSEN, red., *Kongemagt og Samfund i Middelalderen: Festskrift til Erik Ulsig* (Arusia – Historiske Skrifter 6), 1988, s. 19-39.
- HENNING MATZEN, *Forelæsninger over den danske Retshistorie: Privatret, 2: Tingsret. Obligationsret*, 1896.
- HEINRICH MITTEIS, *Der Staat des hohen Mittelalters: Grundlinien einer vergleichenden Verfassungsgeschichte des Lehnzeitalters*, 4. udg., Weimar, 1953 (repr. 1968).
- Monumenta Germaniae Historica, Legum sectio IV, Constitutiones et acta publica imperatorum et regum*, 1 (911-1197), udg. LUDEWICUS WEILAND, Hannover, 1893 (repr. 1963).
- HUBERT MORDEK, »Karolingische Kapitularien«, i HUBERT MORDEK, udg., *Überlieferung und Geltung normativer Texte des frühen und hohen Mittelalters: Vier Vorträge, gehalten auf dem 35. Deutschen Historikertag in Berlin* (Quellen und Forschungen zum Recht im Mittelalter, 4), Sigmaringen, 1986, s. 25-50.

- STEPHEN MORILLO, *Warfare under the Anglo-Norman Kings 1066-1135*, Woodbridge, 1994.
- THYRA NORS, Kampen om ægteskabet: En konfliktfyldt historie om kirkens forsøg på at genne lægfolk ind i den hellige ægtestand, *Individ, slægt og magt i dansk middelalder*, *Den jyske Historiker*, 42, 1987, s. 28-46.
- Helge Paludan, »Dilettanternes Tid? – en konferencerapport fra 1990erne læst i lyset af 1950ernes kontrovers om middelalderhistorisk faglighed«, i *Mangfoldighedens pris: Dansk faghistorie – en status*, *Den jyske Historiker*, 75-76, 1997, s. 40-58.
- HELGE PALUDAN, *Familia og familie: To europæiske kulturelementers møde i højmiddelalderens Danmark*, 1995.
- HELGE PALUDAN, »Lighedens lov? Træk af dansk historieskrivnings syn på den sociale opbygning af landskabslovenes samfund gennem 200 år«, i OLE FENGER & CHR. R. JANSEN, red., *Jyske Lov 750 år*, 1991, s. 51-64.
- HELGE PALUDAN, »»Vor danske Montesquieu«: Historiografiske iagttagelser vedrørende dansk middelalderforskningens opfattelse af fæstevæsenets herkomst«, i *Historie - Jyske Samlinger*, Ny rk., 13, hft. 3-4, 1980-1981, s. 1-32.
- Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, neue Bearbeitung, udg. GEORG WISSOWA, bd. 12, Stuttgart, 1909 (repr. 1958).
- CHARLES PETIT-DUTAILLIS, *La monarchie féodale en France et en Angleterre (Xe-XIIIe siècle)*, 1933, repr. Paris, 1971.
- JEAN-PIERRE POLY & ERIC BOURNAZEL, *La mutation féodale, X^e-XIIe siècles* (Nouvelle Clio, 16), Paris, 1980.
- ERLAND PORSMOSE, »Middelalder o. 1000-1536«, i CLAUDS BJØRN m.fl., red., *Det danske landbrugs historie*, 1, *Oldtid og middelalder*, 1988, s. 205-417.
- ERLAND PORSMOSE, *Den regulerede landsby: Studier over bebyggelsesudviklingen på Fyn i tiden fra ca. 1700 til ca. 1000 e. Kr. fødsel* (Odense University Studies in History and Social Sciences, 72), 1981.
- MICHAEL POWICKE, *Military Obligation in Medieval England: A Study in Liberty and Duty*, Oxford, 1962 (repr. 1996).
- M. PROU, »De la nature du service militaire dû par les roturiers aux XIe et XIIe siècles«, i *Revue historique*, 44, 15e année, 1890, s. 313-327.
- KRISTEN J. RASMUSSEN, »Jydernes gamle stivsind: Bondeoprør og adelsreaktion imod Erik Menved i 1313«, i ANDERS BØGH, JØRGEN WÜRTZ SØRENSEN & LARS TVEDE-JENSEN, red., *Til kamp for friheden: Sociale oprør i nordisk middelalder*, 2. udg., 1988, s. 110-137.
- TIMOTHY REUTER, »Plunder and Tribute in the Carolingian Empire«, i *Transactions of the Royal Historical Society*, 5th ser., 35, 1985, s. 75-94.
- SUSAN REYNOLDS, *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*, Oxford, 1994.
- SUSAN REYNOLDS, *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900-1300*, Oxford, 1984.
- H. G. RICHARDSON & G. O. SAYLES, *The Governance of England from the Conquest to Magna Carta*, Edinburgh, 1963.
- THOMAS RIIS, *Les institutions politiques centrales du Danemark 1100-1332* (Odense University Studies in History and Social Sciences, 46), 1977.
- THOMAS RIIS, »Villici og coloni indtil 1340: Et forsøg på en begrebsanalyse«, i *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvfjedsårsdagen den 5. august 1970* (Landbohistoriske skrifter, 4), 1970, s. 1-20.

- WERNER RÖSENER, *Grundherrschaft im Wandel: Untersuchungen zur Entwicklung geistlicher Grundherrschaften im südwestdeutschen Raum vom 9. bis 14. Jahrhundert*, Göttingen, 1991 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 102).
- RICHARD P. SALLER, *Patriarchy, property and death in the Roman family* (Cambridge Studies in Population, Economy and Society in Past Time, 25), Cambridge, 1994.
- SAXO, *Saxonis Gesta Danorum*, bd. 1, udg. J. OLRİK & H. RÆDER, 1931.
- Saxo Grammaticus: Danmarks Krønike*, oversat af FR. WINKEL HORN, 1898 (repr. 1975).
- NIELS SKYUM-NIELSEN, *Kvinde og Slave* (Danmarkshistorie uden retouche, 3), 1971.
- NIELS SKYUM-NIELSEN, »Slaveriet i Norden set mod international baggrund«, i *Beretning: Foredrag og forhandlinger ved det Nordiske Historikermøde i København 1971, 9-12 august*, u.å., s. 301-323.
- JOHANNES C. H. R. STEENSTRUP, »Vornedskabet hos den danske Bonde«, i *Historisk Tidsskrift*, 5. rk., 6, 1886-1887, s. 339-462.
- JOSEPH R. STRAYER, *On the Medieval Origins of the Modern State*, Princeton, 1970.
- WILLIAM STUBBS, *The Constitutional History of England in its Origin and Development*, 5. udg., bd. 1, Oxford, 1891.
- WILLIAM STUBBS, udg., *Select Charters and Other Illustrations of English Constitutional History from the Earliest Times to the Reign of Edward the First*, 9. udg. v. H. W. C. DAVIS, Oxford, 1921.
- JØRGEN WÜRTZ SØRENSEN, *Bondeoprør i Danmark 1438-1441: En analyse af rejsningernes økonomiske, sociale og politiske baggrund*, 1983.
- ERIK ULSIG, *Danske adelsgodser i middelalderen* (Skrifter udgivet af det Historiske Institut ved Københavns Universitet, 2), 1968.
- ERIK ULSIG, »Kronens kamp for bevarelsen af skattegodset 1241-1396«, i SVEND E. GREEN-PEDERSEN, JENS VILLIAM JENSEN & KNUD PRANGE, red., *Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance: Festskrift til Poul Enemark* (Arusia – Historiske skrifter, 2), 1983, s. 203-217.
- ERIK ULSIG, »Landboer og bryder, skat og landgilde: De danske fæstebønder og deres afgifter i det 12. og 13. århundrede«, i KARSTEN FLEDELIUS, NIELS LUND & HERLUF NIELSEN, red., *Middelalder, metode og medier: Festskrift til Niels Skyum-Nielsen*, 1981, s. 137-165.
- ERIK ULSIG, »Omkring Niels Skyum-Nielsens Kvinde og Slave«, *Historie: Jyske Samlinger*, Ny rk., 11, 1975-1976, s. 242-258.
- CURT WEIBULL, »Ny och äldre historieskrivning om Danmark under tidig medeltid«, *Historisk Tidsskrift*, 86, Kbh. 1986, s. 1-25.
- STEPHEN D. WHITE, *Custom, Kinship, and Gifts to Saints: The Laudatio Parentum in Western France, 1050-1150*, Chapel Hill/London, 1988.
- PATRICK WORMALD, anmeldelse i *English Historical Review*, 99, 1984, s. 101-104, af bl.a. KARSTEN FRIIS-JENSEN, udg., *Saxo Grammaticus: A Medieval Author between Norse and Latin Culture*, 1981, og NIELS SKYUM-NIELSEN & NIELS LUND, udg., *Danish Medieval History: New Currents*, 1981.